

Liahona

**Tukufakaholo Fakapaioniá:
Laumālie 'o e 'Amanaki Leleí, p. 14**

**'Oku 'Ikai Mole Kotoa: Ngaahi Lēsoni mei
he Mo'ui 'a e Palōfita ko Siosefá, p. 20**

**Ko e Founga ke Mo'ui Angatonu Ai 'i ha
Māmani Faiangahala, p. 26**

Teuteu ki he Tempalé, p. 56, 76, 78, 79

*“Ko ia ’okú ne fanongo ki he’eku talá ni, pea fai ki aí, te u fakatatau
ia ki he tangata poto, na’e langa hono falé ’i he funga maká:
“Pea tō ’a e ’uhá, pea ’oho mai ’a e vai, pea hoko mo e havill, ’o tō ki
he fale ko iá; ka na’e ’ikai holo ia, he na’e langa ia ’i he funga maká.”*

Mätü 7:24–25

NGAAHI PŌPOAKÍ

- 4 **Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisī 'Uluaki: 'Oku Lelei 'a e Me'a Kotoa**
Fai 'e Palesiteni Dieter F. Uchtdorf
- 7 **Pōpoaki 'a e Faiako 'A'ahi: Ongō 'Ulungaanga Fakalangi 'o Sīsū Kalaisī—Fa'a Fakamolemolé mo e Fonu 'Alo'ofā**

'I HE TAKAFÍ

'I mu'á: Tā valivali 'e Dan Burr. 'I loto he takafi mu'á: Faitaa'i 'e Robbie George/ National Geographic Creative. 'I loto he takafi muí: Faitaa'i 'e Richard M. Romney.

NGAAHI TALANOA LALAHÍ

- 14 **Kau Paioniá: Ko Ha Taula ki he 'Ahó Ni**
Fai 'e 'Eletā Marcus B. Nash
Ako 'a e founga 'e lava ke hoko ai e laumālie 'o e paioniá ko ha taula kiate kītautolu he 'aho ní.
- 20 **Ko Hono 'Omai 'o e Tohi 'a Molomoná**
Fai 'e Matthew S. Holland
Hangē ko Siosefa Sāmitá, 'oku 'ikai fie mā'u ke ke mo'ui haohaoa ka ke toki hoko ai ko ha me'angāue mālohi 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá.
- 26 **Ko Hono Utu 'o e Ngaahi Pale 'o e Angamā'oni'oni**
Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook
Te tau lava fēfē 'o fiefia 'i he ngaahi pale 'o e angamā'oni'oni 'i hotau ngaahi fāmili?

- 34 **Tui Fakalotú mo e Pule'angá**
Fai 'e 'Eletā Wilford W. Andersen
'Oku mā'u 'e he Kaingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ha fatongia ke hoko ko ha kau tangata'ifonua lelei tatau ai pē pe 'oku nau nofo 'i fē.

NGAAHI TAFĀ'AKÍ

- 8 **Kī'i Tohi Fakamatala 'o e Konifelenisi 'o 'Epeleli 2015**
- 10 **Ko e Me'a 'Oku Tau Tui Ki aí: 'Oku Fakalangi hono Fokotu'ú 'o e Siasí**
- 12 **Ongoongo 'o e Siasí**
- 38 **Le'ó 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní**
- 80 **Kae 'Oua Ke Tau Toe Fakataha Mai: 'O e Fanga Lamí mo e Kau Tauhisipí**
Fai 'e Palesiteni James E. Faust

46

42 Fonu 'i he Mo'uí mo e Ivi
 Fai 'e Randal A. Wright
Faka'aonga 'i 'a e founga 'e taha ko 'ení 'i ho'o mo'uí pea ma'u ha mo'uí lelei ange, ivi lahi ange, mo e ue'i fakalaumālie lahi ange.

46 Ngaahi Pou 'o e Ivi Mālohi 'i Hungali
 Fai 'e Mckelle George
'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi 'a e amanaki lelei, tui, mo e mālohi ki he kakai lalahi kei talavou 'o Hungali.

Vakai angé pe te ke lava 'o 'ilo'i e Liahona 'oku fufuu'i he makasini ko 'ení. Tokoní: Faka'osi 'a e laine: "Oku ou fie sio he temipalé. . ."

48

48 Sisū Kalaisi—Ko Hotau Pilinisi 'o e Melinó
 Fai 'e Eletā Russell M. Nelson
Ko Sisū Kalaisi pē 'a e ma'u'anga melino 'oku mo'oni mo tu'uloá.

51 'Ai Hangatonu

52 Mateuteu nai ke Ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki?
Ako lahi ange kau ki he fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki

56 Ko e Teuteu ke Hū ki he Fale 'o e 'Eiki
 Fai 'e Elder Kent F. Richards
I ho'o fakatupulaki ho tu'unga matu'otu'a fakalaumālie, te ke holi ke teuteu pea hū ki he temipalé.

60 Ko hono Kumi ha Founga ke Fakamolemole'i ai
 Fai 'e Bonnie Brown
'Okú ke lava fēfē 'o fakamolemole'i 'i he'ene ngali ta'e malava ke tukuange 'a e mamahi?

62 Pousitā: Fakamafola 'a e Huelo 'o e La'áa

63 Ko e Mūsiká 'i He'eku Mo'uí
 Fai 'e Sabrina de Sousa Teixeira
Ne u ikuna'i 'eku manavasi'i ke vahevahe hoku talēnití.

66

64 Na'á ku fakataufolofola ki he 'Otuá ko ha Kaungāme'á
 Fai 'e Eletā Juan A. Uceda
'E lava ke hoko 'a e Tamai Hēvani ko ho kaungāme'a lelei tahá. Lotu kiate Ia pea te Ne fakafanongo.

66 Ko e Fononga 'a 'Aná
 Fai 'e Jessica Larsen
I he tū'uta 'a 'Ana 'i 'Ameliká, na'e 'ikai ke ne 'ilo'i ha taha pea ne 'ikai lea 'aki 'e ha taha 'ene lea fakafonua. Na'á ne manatu'i leva 'a e fale'i 'a 'ene fa'eé ke lotú.

70 'Oku Tali Mai 'e he Tamai Hēvani 'Eku Ngaahi Lotú
 Fai 'e George R.
Na'á ku 'ilo'i te u lava 'o tokoni ki hoku tokouá 'i he 'aukaí mo e lotú.

71 Hivá: Muimui 'ate Au
 Fáu 'e John Nicholson mo Samuel McBurney

72 Taimi 'o e Folofolá: Ko e Tala-fakatātā 'o e Ngaahi Talēnití
 Fai 'e Jean Bingham

74 Ko 'Etau Pēsí

75 Ngaahi Kaati Temipalé

76 Ko e hā 'Oku Tau Fai 'i he Temipalé?
 Fai 'e Carolyn Colton

78 Te u 'Alu ki Ai 'i ha 'Aho
 Fai 'e Mary N.
Na'á ku mateuteu ke 'alu ki he temipalé.

79 Fakamo'oni Makehe: 'E fēfē nai 'eku hū ki loto ki he temipalé?
 Fai 'e Eletā Neil L. Andersen

**SIULAI 2015 VOLIUME 39 FIKA 7
LIAHONA 12567 900**

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni' a e Siasí 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Māōnioni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Ko e Kau Palesitenisí 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kōlomo 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ūa: Boyd K. Packer, L. Tom Perry, Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Richard G. Scott, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen

Ētita: Craig A. Cardon

Kau 'Etivaisá: Mervyn B. Arnold, Christoffel Golden, Larry R. Lawrence, James B. Martino, Joseph W. Sitati

Talēkita Pulé: David T. Warner

Talēkita 'o e Tokoni ki he Fāmilí mo e Mēmpá: Vincent A. Vaughn

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasí: Allan R. Loyborg

Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulé: R. Val Johnson

Tokoni Ētita Pulé: Ryan Carr

Tokoni Fajpulusi: Lisa Carolina López

Timi ki hono Tohi mo hono Ētita: Brittany Beattie, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Mindy Anne Leavitt, Michael R. Morris, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Paul VanDenBerge, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'ū 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie M. Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, Nate Gines, Colleen Hinckley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Mark W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinea Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Ko he Fakatahatahā 'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā mo e Fakatahatahā 'i 'o e Makasini: Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Katie Duncan

Bryan W. Gygi, Denise Kirby, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty

Fokotu'utu'ū: Jeff L. Martin

Talēkita ki he Pāki: Craig K. Sedgwick

Talēkita ki hono Tufaki: Stephen R. Christiansen

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongá:

Ētita Tūlima L. Finau

Tokoni Ētita Siale Hōla

Kaungā Ētita Patrick Taufa

Ko e totongi ki hono fakakātoa 'o e ngaahi *Liahona* he ta'ū oku TOP \$3.60. Ko e tua-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ēke'ēke: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasí 'o Sisū Kalaisí 'o e Kau Māōnioni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke mā'ū 'a e ngaahi totongi ki hō'o makasini 'i he ngaahi fōnua mavahe mei he Tunaitei Siteiti mo Kānata, 'āi ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasí pe taki fakauoti pe fakakōlo.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ēke'ēke he 'initaneti 'i he liahona.lds.org; 'i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe meā "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'ā Pule'angā 'i he lea faka-'Alapēniā, 'Amēnia, Pisilama, Kempipoutia, Pulu'ālia, Sepuano, Saina, Saina (faka'afingofuā'i), Koloesia, Seki, Tenimā'ake, Hōlani, Pilitānia, Estitōnia, Fisi, Finilani, Falaniseā, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Aisileni, 'Initonēsia, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōleā, Letiviā, Lifuēniā, Malakasi, Māseilisi, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Hā'amoā, Silōvenia, Sipeini, Suisalani, Suēteni, Suahili, Takāloka, Tahiti, Taleni, Tongā, Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietinemi. (Oku kehekehe pe 'a e tuo lahi hono pulusi, 'o fakatatu mo e lea fakafonū.)

© 2015 'e he Intellectual Reserve, Inc. Mā'ū 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he Tunaitei Siteiti 'o 'Amelikā.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi fakatātā 'i he *Liahonā* ke faka'āonga 'i he ngaahi me'a 'a e Siasí 'oku 'ikai fakakomēsiale pe faka'āonga pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha ngaahi nāunau 'oku fakaha'āi atu ai hano fakatapu'apui, 'i he tafa'aki 'oku fakamatalā ai e tokotaha 'oku 'āana e fakatātā. 'Oku totonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fehu'i ki he Intellectual Property Office, 50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:
July 2015 Vol. 39 No. 7. LIAHONA (USPS 311)
Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address *must* be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 707.4.12.5).
NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Ngaahi Fakakaukau Ma'á e Efiafi Fakafāmilí 'i 'Āpi

'Oku 'i he makasini ko 'eni ha ngaahi fakamatala mo e ngaahi 'ekitiviti 'e lava ke faka'āonga 'i he efiafi fakafāmilí 'i 'āpi. Ko ha sīpinga 'eni 'e ua.

“Ko Hono 'Omai 'o e Tohi 'a Molomonā,”

peesi 20: Neongo 'a e ngaahi vaivai faka-tāutaha 'o Siosefa Sāmitā, ka nā'ā ne hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e Eikí 'i he'ene feinga ke muimui ki he Fakamo'uí. Te tau lava foki mo kitautolu 'o hoko ko ha ngaahi me'angāue 'i he to'ukupu 'o e Eikí 'i he'etau fāifeinga ke fakalalaka pea hoko 'o hangē ko Sisū Kalaisí. Fakakaukau ki hono fokotu'ū 'i he fa'a lotu ha ngaahi taumū'a fakafōituitui mo fakafāmilí. Te mou lava 'o aleā 'i e ngaahi mālohinga mo e talēniti 'o e mēmpa takitaha 'o e fāmilí pea aleā 'i e founga te mou lava ai 'o faka'āonga'ā homou ngaahi mālohingā ke nau fetokonī'aki ai ke a'usia 'a e taumū'a takitaha. Talanoa fekau'aki mo e founga te mou takitaha lava ai 'o

faka'āonga'ā homou ngaahi mālohingā ke paotoloaki e ngāue 'a e Eikí, hangē ko ia na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefā.

“Ko e Fononga 'a 'Anā,” peesi 66: Faka-kaukau ke tokoni ki ho fāmilí ke nau 'ilo'í mo fakatolonga 'a e ngaahi talanoa mei ho hisitōlia fakafāmilí. Te mou ala fai ha ngaahi palani ke 'initaviu ha kui, lau 'a e ngaahi tohinoa fakafāmilí mo e ngaahi me'a faka-pepa kehe, pe vakai ki he FamilySearch.org. 'I ha efiafi fakafāmilí 'i 'āpi hoko mai, vahe-vahe e ngaahi talanoā mo aleā 'a e founga ne hoko ai hō'omou ngaahi kuí ko ha kau mo'ungā'ā tangatā. Fakakaukau ke tākaki atu e ngaahi talanoā ki he kongā ko e “Memories,” 'i he FamilySearch.org.

'I HO'O LEA FAKAFONUÁ

'Oku mā'ū 'a e *Liahonā* mo e ngaahi nāunau kehe 'a e Siasí 'i ha ngaahi lea fakafonua lahi 'i he languages.lds.org.

NGAAHI TEFITO 'I HE MAKASINI KO 'ENI

'Oku fakafongā'ā 'e he ngaahi mata'ifikā 'a e peesi 'uluaki 'o e fakamatalā.

'Alō'ofā, 7, 20	Fokotu'utu'ū 'o e Siasí, 10	Nonga, 26, 40, 48
'Amanaki lelei, 14, 46	Kau paioniā, 4, 14, 66	Pule'angā, 34
Angamā'oni'oni, 26	Lakanga fakataula'eiki, 52	Siosefa Sāmita, 20
'Aukai, 70	Lotú, 64, 66, 70	Sisū Kalaisi, 48
Faiako 'āahi, 80	Mo'ui lelei, 42	Tohi 'a Molomonā, 20
Faiako faka'āpi, 51, 80	Ngaahi faingata'ā, 20, 40, 66, 70	Tui, 14, 20, 38, 40, 41, 63, 66, 70
Faitotonú, 38	Ngaahi Folofolá, 20, 40	Tui fakalotú, 34
Fakahā, 42	Ngaahi talēniti, 63, 72	Tu'umālié, 26
Fakamolemólé, 7, 51, 60	Ngaahi Tempalé, 56, 75, 76, 78, 79	Ului, 39
Fakatu'amelie, 4	Ngāué, 4	Uouangatahá, 14
Fāmilí, 26, 64, 66		
Fiefiā, 26		

Fai 'e Palesiteni
Dieter F. Uchtdorf

Tokoni Ua 'i he Kau
PalesitenisĪ 'UluakĪ

'OKU Lelei 'A E ME'A KOTOA

Ko e taha 'o e ngaahi me'a ongo taha 'oku ou fakakaukau ki ai 'i hotau tukufakaholo fakapaioniá, ko e himi "Ha'u Kāinga 'Oua Manavahē" (*Ngaahi Himi*, fika 18). Na'e fa'a hiva'i 'e kinautolu na'a nau fakahoko 'a e fononga lōloa ki he Tele'a SōlekĪ, 'a e himi ko 'enĪ he lolotonga 'enau fonongá.

'Oku mahino kiate au na'e 'ikai ke lelei 'a e me'a kotoa pē 'i he Kāingalotu ko 'enĪ. Na'a nau tofanga 'i he mahamahakĪ, 'afū, ongosiá, mokosiá, ilifiá, fiekaiá, felāngākĪ, veiveiuá, pea na'a mo e maté.

Ka neongo 'enau ma'u e 'uhinga kotoa ko 'enĪ ke nau kalanga ai, "Oku 'ikai lelei 'a e me'a kotoá," na'a nau tanumaki ha tō'onga fakakaukau ke tau tangane'ia ai he 'ahó ni. Na'a nau sio fakalaka atu 'i honau ngaahi faingata'a'ia ki he ngaahi tāpuaki ta'engatá. Na'a nau fakafeta'i pē 'i honau tūkungá. Neongo 'ene mahino e faingata'á, ka na'a nau hiva 'aki e kotoa honau lotó, "[Oku lelei 'a e me'a kotoa!]"

'Oku muna pē 'etau fakahihiki'i e kau paioniá kapau 'oku 'ikai ke hāsino ia 'i hotau lotó. Te u lave ki hanau 'ulungaanga 'e ni'ihī 'oku nau ue'i au ke u fakakaukau ki he'enau feilaulá mo 'enau loto'akĪ.

Manava'ofa

Na'e fetokoni'akĪ 'a e kau paioniá neongo pe ko e hā honau tu'unga fakasōsiale, faka'ekonōmika, pe fakapolitikale mei he kuo hilĪ. Na'a nau fetokoni'akĪ neongo na'á ne fakatuai'i 'enau fonongá, fakatupu ha me'a ta'e-fakafiemālie, pe fie ma'u ai ha feilaulau fakatāutaha mo ha ngāue lahi.

'E lava 'a e ngaahi kaveinga ngāue fakafo'ituitui pe fakafa'afa'ahi 'i hotau māmani tulifua fakafa'afa'ahĪ, ke mu'omu'a

ia 'i he fetokoni'akĪ pe fefakamālohia'akĪ 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'E lava hano a'usia ha ngaahi taumu'a mahu'inga 'i he sosaieti 'o e 'aho ní ke hangē ha me'afua 'o hotau mahu'ingá.

'E lava pē hono fokotu'u mo a'usia 'o e ngaahi taumu'á ke hoko ko ha me'a lelei. Ka ko e taimi 'oku a'usia lelei ai e ngaahi taumu'á 'i hano ta'e toka'i, si'aki, pe fakamamahi'i 'a e ni'ihī kehé, 'e ala fu'u tōtu'a e mahu'inga ia 'o e lavame'a ko iá.

Na'e tokanga'i 'e he kau paioniá 'a honau kau fonongá, ka na'a nau toe fakakaukau'i foki mo e ni'ihī na'e muimui mai 'iate kinautolú, 'o tō ha ngoue ma'á e kaungā fononga saliote na'e muiaki maí.

Na'a nau 'ilo 'a e mālohinga 'o e fāmilĪ mo e ngaahi kaungāme'á. Pea koe'uhĪ na'a nau fefalala'akĪ, na'a nau hoko 'o mālohi. Na'e hoko 'a e ngaahi kaungāme'á ko e fāmilĪ.

'Oku hoko 'a e kau paioniá ko ha fakamanatu lelei 'o e 'uhinga kuo pau ai ke tau hola mei he 'ahi'ahĪ ke tau mavahe mo, fetokoni'akĪ, manava'ofa pea mo fe'ofofani mo fe'ofa'akĪ.

Ngāue

"Ha'u Kāinga, 'oua e manavahē."

Na'e hoko 'a e kupu'i leá ni ko ha hiva ki he kau fononga ongosiá. 'Oku faingata'a ke mafakakaukaua 'a e lahi 'o e ngāue 'a e ngaahi laumālie ma'ongo'ongá ni. Ko e taha 'o e ngaahi me'a faingofua taha na'a nau faí ko e luelué. Na'e pau ke nau ngāue fakataha ke ma'u ha me'akai, fakalelei'i 'a e 'ū salioté, tokanga'i 'a e monumanú, tokoni'i 'a e mahamahakĪ mo e vaivaí, kumi mo tānaki 'a e vaí, pea mo malu'i kinautolu mei he ngaahi fakatu'utāmaki vivili 'o natulá pea

mo e ngaahi fakatu'utāmaki kehekehe 'o e maomaonganoá.

Na'a nau 'ā 'i he pongipongi kotoa mo ha ngaahi kaveinga mo e ngaahi taumu'a pau na'e mahino ki he tokotaha kotoa: ke tauhi ki he 'Otuá pea mo honau kāingá pea tū-uta he Tele'a Sōlekí. Na'e mahino kiate kinautolu 'i he 'aho kotoa pē 'a e ngaahi kaveinga mo e ngaahi taumu'a ko iá; na'a nau 'ilo'i 'a e me'a na'e fie ma'u ke nau fa'i pea na'e mahu'inga 'a e fakalalakaka 'o e 'aho takitaha.

'I hotau kuongá ni—'i he taimi 'oku ala ma'ungofua ai ha konga lahi 'o e ngaahi me'a 'oku tau holi ki a'i—'oku 'ahi'ahi'i kita ke te afe pe fo'i 'i he taimi 'oku hangē ai 'oku ki'i tokakovi pe tahakehake lahi 'a e hala 'oku toé. Mahalo 'e tokoni'i kinautolu 'i he ngaahi momeniti ko iá ka tau ka fakakaukau ki he kau tangata, kau fafine, mo e fānau na'e 'ikai ke nau tuku 'a e mahamahakí, faingata'á, felāngākí, pea na'a mo e maté ke ne ta'ofi kinautolu mei he hala kuo nau filí.

Na'e 'ilo 'e he kau paioniá na'e fakamālohia honau sinó, 'atama'i, mo e laumālié; fakatupulaki 'enau mahino ki honau natula fakalangí; pea mo fakalahi 'enau manava'ofa ki he ni'ihi kehé, 'i he'enu fai e ngaahi ngāue faingata'á. Na'e fakamālohia 'e he 'ulungāngá ni honau laumālié pea hoko ko ha tāpuaki kiate kinautolu hili 'enau fononga lōloa he ngaahi feitu'u tokalelei mo e 'otu-mo'ungá.

Fakatu'amelie

Ko e taimi na'e hiva ai 'a e kau paioniá, na'a nau fakaongo mai ha lēsoni hono tolu: “[Ka ke fononga fiefia 'i ho halá].”

Ko e taha ia 'o e ngaahi me'a fakamamahi lahi 'o hotau kuongá ko hono tāpuekina 'aki kinautolu ha ngaahi me'a lahi fau ka tau kei lotomamahi pē. 'Oku lōmekina kinautolu 'e he ngaahi fakafo 'o e tu'umālié mo e tekinolosia pea nau 'omi kiate kinautolu 'a e malú, fakafiefiá, fakahōhōlotó, mo e faingamālié. Ka 'oku lahi fau e loto mamahi 'oku tau mamata ki ai 'i hotau 'ātakaí.

Ne fai 'e he kau paioniá ha feilaulau lahi fau, na'a nau masiva mo vivili mo'oni ki he fanga ki'i fie ma'u tefito ke nau si'i mo'ui ai. Na'e mahino kiate kinautolu 'oku 'ikai ma'u 'a e fiefiá ko e ola 'o ha monū'ia pe ma'u noa pē. Ko e mo'oni 'oku 'ikai ma'u ia mei ha hoko kotoa 'o 'etau ngaahi faka'amú. 'Oku 'ikai ma'u 'a e fiefiá ia mei ha ngaahi tūkunga mei tu'a. 'Oku ma'u ia mei loto—tatau ai pē pe ko e hā 'oku hoko 'i hotau 'ātakaí.

Na'e 'ilo'i ia 'e he kau paioniá, pea na'a nau ma'u 'i he laumālie ko iá 'a e fiefiá 'i he tūkunga kotoa pē pea 'i he faingata'a kotoa pē—na'a mo e ngaahi faingata'a ko ia na'e fu'u tōtu'a 'o ne uesia honau ngaahi laumālié.

Ngaahi Faingata'á

'Oku tau fa'a vakai atu he taimi 'e ni'ihi ki he me'a na'e kātekina 'e he kau paioniá pea tau pehē “Fakafeta'i na'e 'ikai ke u mo'ui 'i he kuonga ko iá.” Ka 'oku ou fifili pe na'e mei fai nai 'e he kau paionia lototo'a ko iá, ha lea tatau kapau na'a nau lava 'o sio kiate kinautolu he 'aho ní.

KO E FAIAKO MEI HE PŌPOAKI KO 'ENÍ

Te mou lava 'o kamata 'aki hano hiva'i “Ha'u Kāinga 'Oua Manavahē” (*Ngaahi Himi*, fika 18) fakataha mo kinautolu 'okú ke 'a'ahi ki ai. Te ke lava 'o vahevahe ha a'usia na'á ke faka'aonga'i ai 'e koe pe ko ha taha 'okú ke 'ilo'i, 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e manava'ofá, ngāué, pe fakatu'amelie. Te ke lava 'o fakamo'oni ki he ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei hono mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení pea mo palōmesi kiate kinautolu 'okú ke 'a'ahi ki ai te nau lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki tatau, kapau na'e ue'i koe.

Neongo kuo liliu 'a e taimí mo e ngaahi tükungá, ka 'oku te'eki ai liliu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fehanga-hangai mo e ngaahi faingata'á mo e nofo vālelei fakataha ko ha kaungā kolo tokanga mo tupulekina 'i he malumalu 'o e 'Otuá.

Te tau lava 'o ako mei he kau paioniá ke ma'u ha tui mo falala ki he 'Otuá. Te tau lava 'o ako ke manava'ofa ki he ní'ihí kehé. Te tau lava 'o ako ko e ngāué mo e fa'a ngāué 'oku 'ikai ngata pē he'ena tāpuaki'i fakatu'asino kitautolú kae toe fakalaumālie foki. Te tau lava 'o ako 'oku 'atā 'a e fiefiá kiate kitautolu 'o tatau ai pē pe ko e hā hotau tükungá.

TO'U TUPÚ

Ko Hono Tauhi ha Lekōtí

'O ku fakatatau 'e Palesiteni 'Ukitofa 'a hotau kuongá ki he kuonga 'o e kau paioniá. Neongo ne 'ikai ke ke kolosi 'i he tele'á, ka 'oku mahulu hake hō'o tatau mo e kau paioniá 'i he me'a 'okú ke fakakaukau atu ki aí! Te ke toe lava foki 'o fakahaa'i 'a e manava'ofá, ngāue mālohí, mo e fakatu'amelie. Pea hangē ko ia 'oku tau 'ilo na'e fakahaa'i 'e he kau paioniá 'a e ngaahi 'ulungaanga ko 'eni koe'uhí ko e ngaahi lekooti ne nau tauhi, 'e lava ke 'ilo koe ho hakó 'i ho'o tohinoá.

To'o ha ngaahi miniti sí'i ke hiki ha kí'i me'a fekau'aki mo koe 'i ho'o tohinoá. Te ke lava 'o tohi fekau'aki mo e ngaahi me'a fakalaumālie, 'o hangē ko e founa na'á ke ma'u ai ho'o fakamo'oni pe ikuna'i 'a e ngaahi faingata'á 'i he tokoni 'a e Tamai Hēvani. Te ke lava foki ke tokoni'i ho makapuna tolú ('a ia te nau ala lau ho'o tohinoá 'i ha 'aho!) ke nau 'ilo'i pe na'e fēfē ho mo'ui faka'ahó. Ko e hā ha ngaahi ngāue 'okú ke fai 'i he akó? 'Oku fōtunga fēfē ho lokí? Ko e hā ho'o manatu melie ki ho fāmilí?

'I ho'o kamata tohi ha me'a sí'i 'i he 'aho kotoa pē, he 'ikai ngata pē 'i ho'o lava 'o sio lelei ange ai ki he founa 'oku tokoni'i koe 'e he Tamai Hēvani 'i ho'o mo'ui faka'ahó, 'o hangē pē ko 'Ene tatakí 'a e kau paioniá, ka te ke tuku foki ai ha tukufakaholo ki ho hakó 'i he kaha'ú.

Ko e founa lelei taha ke tau fakahíhiki'i ai mo fakahaa'i 'etau houna'ia 'i he kau paioniá ko ha'atau fakakau 'i he'etau mo'uí 'a e tuitala ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá, manava'ofa mo 'ofa ki hotau kāingá, pea fa'a ngāue, fakatu'amelie, pea mo e fiefia na'e fakahaa'i mahino 'e he kau paioniá 'i he'enu mo'uí.

Te tau lava 'i he'etau fai iá ke ala atu 'i he ngaahi ta'u 'o taimí, puke 'a e nima 'o e kau paionia faka'eieiki ko iá, pea tākaki atu hotau le'ó ki honau le'ó 'i he'etau hiva fakataha mo kinautolu: "[Oku lelei 'a e me'a kotoa! 'Oku lelei 'a e me'a kotoa!]" ■

FĀNAÚ

Ko e Muimui 'i he Sīpinga 'a e Kau Paioniá

Ko hono vahevahe 'e Palesiteni 'Ukitofa ha ní'ihí 'o e ngaahi founa na'e fakahaa'i ai 'e he kau paioniá 'a e 'ofa ki he Tamai Hēvani. Te ke lava 'o muimui 'i he'enu sīpingá Ko ha ngaahi fakakaukau 'eni 'e ní'ihí ke ke kamata 'aki:

MANAVA'OFÁ

- Fai ha kí'i tohi anga'ofa pe fai ha me'a lelei ma'á ha taha 'oku loto mamahi.
- Tokoni ki ha kaungā ako 'i he'ene ngāue fakaakó.

NGĀUÉ

- Fokotu'u ha taumu'a. Fai ha me'a he 'aho kotoa pē 'i he māhiná ni ke tokoni'i koe ke ke a'usia ho'o taumu'a.
- Tokoni ki ho'o ongomātu'á ke ngaohi 'a e kai efiafi.

FAKATU'AMELIE

- Hiki ha lisi 'o e ngaahi me'a fakafiefia 'e 10 'i ho'o mo'uí.
- Malimali ki he tokotaha kotoa pē 'okú ke sio ki aí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e fakamatala ko 'eni pea fekumi ke 'ilo 'i e me'a ke vahevahé. 'E hanga fēfē 'e he mahino ki he mo'ui mo e ngaahi fatongia 'o e Fakamo'uí, 'o fakatupulaki 'a ho'o tui kiate Iá mo faitāpuekina 'a kinautolu 'okú ke tokanga 'i he faiaiko 'a'ahi? Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, 'alu ki he reliefsociety.lds.org.

Ongo 'Ulungaanga Fakalangi 'o Sīsū Kalaisí—Fa'a Fakamolemolé mo e Fonu 'Alo'ofá

Ko ha kongá 'eni 'o e Ngaahi Pōpoaki hokohoko 'a e Faiaiko 'A'ahi 'oku há ai 'a e ngaahi 'ulungaanga fakalangi 'o e Fakamo'uí.

Elava ke tokoni'i kitautolu 'e he mahino ko ia 'oku fa'a fakamolemole mo fonu 'alo'ofa 'a Sīsū Kalaisí, ke tau fa'a fakamolemole mo fonu 'alo'ofa ki he ni'ihí kehé. Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, "Ko Sīsū Kalaisi 'a hotau Fa'ifa'itaki'angá." "Na'e hoko 'Ene mo'uí ko ha tukufakaholo 'o e 'ofá. Na'á Ne fakamo'ui 'a e mahakí, hiki hake e li'ekina' pea fakahaofi 'a e angahalá. Ne faka'osi 'aki hono to'o 'Ene mo'uí 'e he kakai 'itá. Ka 'oku kei onгона mai pē mei he mo'unga ko Kolokotá 'a e ngaahi lea: "Tamai, fakamolemole'i 'a kinautolu; he 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a ia 'oku nau faí—ko e fakafōtunga fungani 'i he matelié 'a e manava'ofá mo e 'ofá.¹

Kapau te tau fakamolemole'i 'a e faihala mai 'a e ni'ihí kehé, 'e fakamolemole'i 'a kitautolu foki 'e he'etau Tamai Hēvaní. 'Oku kole mai 'e Sīsū kiate kitautolu "Mou manava'ofa 'o hangē foki ko e manava'ofa 'a

ho'omou Tamaí" (Luke 6:36). Na'e pehē 'e Palesiteni Tieta 'Ukitofa, ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí, "Oku fakamolemole'i 'etau ngaahi angahalá 'o fakafou 'i ha ngaahi makatū'unga Kuo pau ke tau fakatomala. . . . 'Ikai kuo 'i ai ha taimi ne tau kolea ai ha manava'ofa pe tautapa ke ma'u ha 'alo'ofa? 'Ikai kuo tau faka'amu 'aki e kotoa hotau iví ke ma'u ha 'alo'ofa--ke fakamolemole'i 'etau ngaahi fehalaaki mo e angahala kuo tau fakahokó? . . . Tuku ki he Fakalelei 'a Kalaisí ke ne liliu mo fakamo'ui ho'o loto laveá. Mou fe'ofa'aki. Mou fefakamolemole'aki."²

Ngaahi Potufolofola Kehé

Mātiu 6:14–15; Luke 6:36–37;
'Alamā 34:14–16

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Ofá—ko e 'Elito 'o e Ongoongolelei," *Liahona*, Mē 2014, 91.
2. Dieter F. Uchtdorf, "Oku Ma'u 'a e 'Alo'ofá 'e he Kau Manava'ofá," *Liahona*, Mē 2012, 70, 75, 77; 'oku 'i he tatau totonú hono fakamamafa'i.
3. Jeffrey R. Holland, "The Peaceable Things of the Kingdom," *Ensign*, Nov. 1996, 83.

Tuí, Fāmīlī, Fakafiemālié

Mei he Folofolá

Na'e pehē 'e 'Eletā Sefilī R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Kuo pau ke tau fakamolemole 'o hangē ko hono fakamolemole'i kitautolu."³ 'Oku faka'alí'ali mai 'e he talanoa 'o e foha maumau koloá kiate kitautolu 'a e ongo tafa'aki 'o e fakamolemolé fakatou'osi: kuo fakamolemole'i 'a e foha 'e tahá ka na'e feinga 'a e foha 'e tahá ke ne fakamolemole'i.

Na'e 'ave 'e he foha si'isi'i hono 'inasí, fakamoleki vave ia, pea 'i he hoko 'a e hongé, na'e ngāue 'o fafanga 'a e fanga puaká. 'Oku pehē 'e he folofolá "pea kuo poto ia," 'o ne foki ki 'api 'o tala ki he'ene tamaí na'e 'ikai kei tauu ke ui ia ko hono foha. Ka na'e fakamolemole'i ia 'e he'ene tamaí pea tamate'i ha 'uhiki'i pulu sino ke fai ha katoanga. Na'e foki mai 'a e foha lahi mei he ngāue 'i he ngoué 'o kamata 'ita. Na'á ne fakamanatu ki he'ene tamaí kuó ne ngāue 'i ha ngaahi ta'u lahi, kuo te'eki ai ke ne maumau'i 'a e ngaahi fekaú, ka "na'e 'ikai si'i te ke foaki kiate au ha 'uhiki'i kosi, koe'uhí ke u fakafiefia ai mo hoku kāingá." Na'e tali 'e he tamaí, "Foha, 'okú ta nofo ma'u mo au, pea ko ia kotoa pē 'oku 'a'akú, 'oku 'a'au ia. Na'e tauu 'emau fakafiefia mo nēke-neká: he ko ho tehina 'eni na'e maté, ka kuo toe mo'ui ia; pea na'e mole, ka kuo 'ilo ia." (vakai, Luke 15:11–32).

Fakakaukau'i 'Eni

'Oku 'aonga fēfē 'a e fakamolemolé ki he taha 'okú ne fai e fakamolemole'i?

KI'I TOHI FAKAMATALA 'O E KONIFELENISI 'O 'EPELELI 2015

“Tonga ha me'a kuó u lea 'aki 'e au ko e 'Eiki, kuó u lea 'aki ia; . . . neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eiki, 'oku tatau ai pē” (T&F 1:38).

'I ho'o toe vakai'i 'a e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2015, 'e lava ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi pési ni (mo e Ngaahi Tohi Fakamatala Konifelenisi 'i he ngaahi makasini he kaha'ú) ke tokoni atu ki ho'o akó mo hono faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki fakamuimitaha 'a e kau palōfitá mo e kau 'apostolo mo'uí mo e kau taki kehe 'o e Siasí.

KO HA TALA'OFA FAKAEPALŌFITA

Ngaahi Tāpuaki Fungani 'o e Tempalé

“Te tau malava lelei ange ke ikuna'i 'a e ngaahi 'ahi'ahí mo fuesia hotau ngaahi faingata'a'ia, 'i he'etau ō ki he tempalé, mo 'etau manatu'i 'etau ngaahi fuakava na'e fakahoko 'i aí. Te tau lava 'o ma'u 'a e nongá 'i he tempalé.

“Oku mahu'inga fau e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé. Ko e taha te u fakahounga'i 'i he 'aho kotoa pē 'o 'eku mo'uí, ne u ma'u ia mo hoku uaifi 'ofeina ko Falanisesi 'i he'ema tū'ulutui 'i he 'ōlita toputapú mo fakahoko 'a e ngaahi fuakava na'á ne ha'i

fakataha kimaua ki he ta'engatá kotoa. 'Oku 'ikai ha tāpuaki ia 'e toe mahu'inga ange 'i he nonga mo e fiemālie 'oku ou ma'u mei he 'ilo te ma toe fakatahá.

“Ofa ke tāpuaki'i kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvaní ke tau ma'u e laumālie 'o e mōihū 'i he tempalé, ke tau lava 'o talangofua ki He'ene ngaahi fekaú, pea tau lava 'o molo-molo muiva'e fakalelei 'i hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí.”

Palesiteni Thomas S. Monson, “Ngaahi Tāpuaki 'o e Tempalé,” *Liahona*, Mē 2015, 93.

ME'A MAHU'INGA FAKATOKĀTELINE

Ngaahi Makatuliki 'o e Tau'atāina Fakalotú

“'I he'etau fononga 'i he hala 'o e tau'atāina fakalaumālie 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni, kuo pau ke mahino kiate kitautolu ko hono faka'aonga'i lelei 'o 'etau tau'atāina ke filí 'oku makatū'unga ia 'i he'etau ma'u 'etau tau'atāina fakalotú . . .

“Oku 'i ai ha makatuliki 'e fā'o e tau'atāina fakalotú kuo pau ke tau fakafalala ki ai mo malu'i 'e kitautolu ko e Kāingalotú.

“Ko e 'uluakí ko e tau'atāina ke tuí. 'Oku 'ikai totonu ke fakaanga'i, fakatanga'i, pe 'ohofi 'e ha fakafo'ituitui pe pule'anga koe'uhí ko e me'a 'oku tui ki ai ha taha fekau'aki mo e 'Otuá. . . .

“Ko e uá . . . ko e tau'atāina ke vahevahe ki he nīihi kehé 'etau tui fakalotú mo e ngaahi me'a 'oku tau tui ki aí. . . .

“Ko e tolú . . . ko e tau'atāina ke fokotu'u ha kautaha fakalotu, ha siasi pea lotu vālelei mo e nīihi kehé. . . .

“Ko e faá ko e tau'atāina ke mo'ui 'aki 'etau tuí—'o 'ikai 'i he 'apí pē mo e falelotú ka 'i he ngaahi feitu'u fakapule'angá foki.”

Eletā Robert D. Hales 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Paotoloaki 'o e Tau'atāina ke Filí, Malu'i 'o e Tau'atāina Fakalotú,” *Liahona*, Mē 2015, 112.

“KO E FĀMILÍ: KO HA FANONGONONGO KI MĀMANI”

“Oku ‘i ai ha tefito‘i mo‘oni ‘e tolu ‘oku ako‘i ‘i he fanongonongó ‘oku ou pehē ‘oku nau fie ma‘u mo‘oni ha kau taukapo tu‘u táeue‘ia. . . .

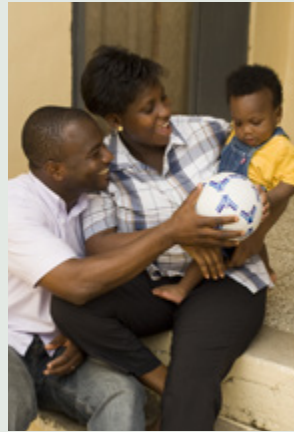
“ . . . Tau tokoni mu‘a ‘i hono langa e puléanga ‘o e ‘Otuá ‘aki ‘etau tu‘u lototo‘a ‘o taukapo‘i ‘a e nofomalí, tu‘unga fakaemātu‘a pea mo e ‘apí. ‘Oku fie ma‘u ‘e he ‘Otuá ke tau lototo‘a, tu‘u ma‘u mo táeue‘ia ‘o taukapo‘i ‘Ene palaní pea ako‘i ‘Ene mo‘oni ki he ngaahi to‘u tangata ka hokó.”

Bonnie L. Oscarson, palesitani lahi ‘o e Kau Finemuí, “Kau Taukapo ‘o e Fanongonongo ki he Fāmili,” *Liahona*, Mē 2015, 15, 16.

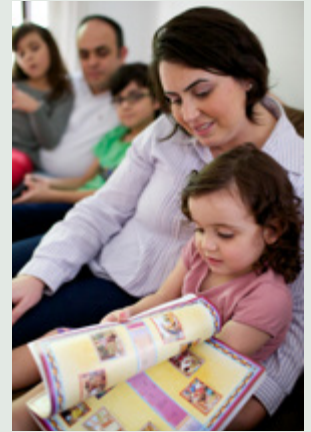
Ki ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo e nofomalí mo e fāmili mei he fakataha lahi ‘a e kakai fefiné ‘i he konifelenisi ‘o ‘Epeleli 2015, vakai kia Cheryl A. Esplin, “Ko Hono Fakafonu Hotau ‘Apí ‘aki e Māmá mo e Mo‘oni,” 8, pea mo Carole M. Stephens, “Ko e Fāmili ‘a e ‘Otuá,” 11.

1. Ko e malí, ke fai ‘e ha tangata mo ha fefine.

2. Ko e ngaahi fatongia ‘o e tamaí mo e faéé.

3. Ko e toputapu ‘o e ‘apí.

NGAAHI TALANOA MĀLIE MEI HE KONIFELENISÍ

Ko e hā ha me‘a te ne toe puke ‘etau tokangá, ka ko ha talanoa mālie? ‘Oku ‘oatu heni he talanoa ‘e tolu mei he ngaahi talanoa lahi na‘e fai lolotonga e konifelenisi:

- ‘I he talanoa fakatātā ‘o e tangata tūtū‘i, ko e fa‘ahinga kekelele fē koe? ‘E liliu fēfē ho‘o mo‘uí ‘i ho‘o ‘ilo‘i e me‘a ko iá? —Vakai, Dallin H. Oaks, “Ko e Talanoa Fakatātā ‘o e Tangata Tūtū‘i,” 32.
- Ko e hā ha ngaahi a‘usia na‘e tokoni ke toe foki ai ha fa‘ē kei talavou ki he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí? —Vakai, Rosemary M. Wixom, “Ko e Toe Foki ki he Tuí,” 93.
- Ko e hā ha founga ‘oku hanga ai ‘e ha talanoa faka‘ofa ki he ongo tautehina ne na fihia ‘i ha pā maka, ‘o fakalahi ange ‘etau mahino ki he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí? —Vakai, Jeffrey R. Holland, “Feluteni Ai e Fakamaau Totonú, ‘Ofá mo e ‘Alo‘ofá,” 104.

Ke lau, mamata‘i pe fanongo ki he ngaahi lea ‘o e konifelenisi lahi, vakai ki he [conference.lds.org](https://www.conference.lds.org).

'OKU FAKALANGI 'A E FOKOTU'UTU'U 'O E SIASÍ

'Oku fa'a fanongo 'a e kau mēmipa fo'ou 'o e Siasí ki ha ngaahi fo'i lea na'e te'eki ai ke nau fanongo ai kimu'a: ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí, vahe'i, hilifaki 'o e nimá, papitaiso ma'á e pekiá, Mutualé, Fine'ofá, mo e alā me'a peheé. Pea 'oku nau fanongo 'i ha ngaahi fo'i lea angamaheni 'oku ngāue 'aki 'i ha ngaahi founa kehe: tikoni, pēteliake, pīsope, ongo tokoni, sākalamēniti, uiui'i, tukuange, fakamo'oni, ouau, pea ha ngaahi lea lahi kehekehe.

Kapau 'okú ke 'i he tu'unga ko iá, 'oua te ke hoha'a. Ko e lahi ange ho'o ma'u lotú, ako 'o e folofolá mo e ngaahi nāunau fakalēsoní, pea feohi mo e kāingalotu 'o e Siasí, ko e lelei

ange ia 'o e lava ke mahino kiate koe 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení. Lolotonga iá, 'oua na'á ke momou ke fehu'i ki he kāingalotu homou uōtí pe koló; te nau fiefia ke fakamatala 'i ha me'a pē 'oku ta'e-mahino kiate koe.

'Oku mahu'inga 'a e ngaahi fo'i lea hangē ko 'ení koe'uhí 'oku nau fakafōtunga mai 'a e ngaahi tokāteline, ngaahi tu'utu'uni, tō'onga mo'ui, mo e fa'unga 'o e Siasí, 'a ia 'oku ma'u mei he ngaahi folofolá pea 'i he fakahā ki he kau palōfita 'o onopōnī. 'Oku tatakí 'e he Fakamo'uí 'a Hono Siasí he 'ahó ni 'aki e fakahā Hono finangaló ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí ('a e Palesiteni 'o e Siasí mo hono ongo tokoní) pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'Oku fokotu'utu'u 'a e Siasí he 'ahó ni 'o tatau tofú pē mo e founa na'e fokotu'utu'u ai ia 'e he 'Eikí 'i he taimi na'á Ne 'i māmani aí (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:6). 'Oku tau ma'u ha kau palōfita, kau 'aposetolo,

kau mēmipa 'o e Kau Fitungofulú, kau faifekau 'oku nau ō tautau toko ua atu, pea mo e kau pīsope mo e kau taki fakalotofonua kehe.

'Oku ngāue ta'e-totongi 'a kinautolu kotoa pē 'oku ngāue 'i he Siasí. 'Oku uiui'i kinautolu (kole ke nau ngāue) 'i he ue'i fakalaumālie 'a honau kau takí. 'E 'i ai 'a e taimi 'e fakahoko atu ai kiate koe ha uiui'i—ha fatongia, pe ko ha faingamālie ke ngāue. 'I ho'o tali loto fiemālie mo fakahoko ia 'i ho'o lelei tahá, 'e tāpuekina 'e he 'Eikí ho'o feinga ke tokoní 'i 'Ene fānaú. Tatau ai pē pe ko e hā e tu'unga ho kuo hilí, te ke lava 'o foaki ha ngaahi me'a'ofa fakalaumālie mahu'inga. 'I ho'o hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, 'okú ke hoko ai ko e konga 'o e "sino 'o Kalaisí" (vakai, 1 Kolinitō 12). 'Oku mahu'inga ho'o tokoní ki he ngāue 'a e Siasí. ■

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, vakai, Molonai 6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20; mo e "Church Organization" 'i he [lds.org/topics](https://www.lds.org/topics).

FAKAVA'E 'O E KAU 'APOSETOLÓ MO E KAU PALŌFITÁ

"Oku 'ikai ai ko e kau muli mo e kau 'aunofo 'a kimoutolu, ka ko e kaungā kolo mo e kāinga mā'oni- 'oni, pea mo e fale 'o e 'Otuá;

"Pea kuo fokotu'u ki he tu'ungá 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita, ko hono fu'u makatulikí 'a Sīsū Kalaisi pē" (Efesō 2:19–20).

'Efesō 2:19–20

'Oku ngāue 'a e kau taki 'i homou uōtī 'i ha kau palesitenisī (ko ha palesiteni mo ha ongo tokoni):

'Oku hoko 'a e pīsopé mo hono ongo tokoni ko e kau pīsopeliki mo pule'i 'a e uōtī.

'Oku tokoni 'a e kau palesitenisī 'o e Fine'ofā ki he kakai fine 'i he uōtī mo tokoni ke fakamālohia honau ngaahi fāmili.

'Oku tokoni 'a e kau palesitenisī 'o e kōlomu 'o e kaumātu'á mo e kau taki fakakulupu 'o e kau taula'eiki lahi ki he kakai tangata 'i he uōtī mo tokoni ke fakamālohia honau ngaahi fāmili.

'Oku tokoni 'a e kau palesitenisī 'o e Palaimeli ki he fānaú, pea tokoni 'a e kau palesitenisī 'o e Kau Talavou mo e Kau Finemu'i ki he to'u tupu ta'u 12-18.

'Oku tokanga'i 'e he kau palesitenisī 'o e Lautohi Faka-Sāpaté 'a e ngaahi kalasi Lautohi Faka-Sāpaté mo tokoni 'i hono fakalelei 'o e ako mo e ako'i 'o e ongoongolelei 'i he uōtī.

ONGOONGO 'O E SIASÍ

Vakai ki he news.lds.org ki ha ongoongo mo ha polokalama lahi ange 'o e Siasí.

Kautaha Tokoni 'Ofa 'a e LDS: Ta'u 'e 30 'o e Faifatongiá

Oku 'ikai ke fo'ou 'a e tefito'i mo'oni 'o e tokoni ki hotau kāingá. 'I he ngaahi kuonga kotoa pē, kuo tukupā ai e Siasí ke tokoni ki he masivá mo e faingata'a'ia.

'I he ta'u 'e tolungofulu kuo hilí, 'i he 'aho 27 'o Sānuali 1985, na'e fakafōtunga mai e mateaki ko iá lolotonga ha 'aukai makehe na'e foaki ai 'e he kāingalotu 'o e Siasí ha pa'anga 'Amelika 'e US \$6 miliona ke tokoni ki he kau faingata'a'ia he hongé 'i 'Itiōpeá. Na'e faka'ilonga'i 'e he me'á ni e kamata'anga 'o e Ngaahi Kautaha Tokoni 'a e Siasí. 'I he ta'u tatau pē ko iá, na'e toe ma'u ha pa'anga 'e \$5 miliona mei ha 'aukai na'e fai 'i Nōvema ke tokoni ki he fiekaia. Ne hanga 'e he ongo 'aukai 'e ua ko iá 'o fakavave'i mo'oni e ngāué 'i hotau kuongá ni.

Hili ha ta'u 'e 30 mei he ongo 'aukai ko iá, kuo 'oatu 'e he Siasí ha tokoni 'oku 'i he pa'anga 'e \$1.2 piliona ki he kakai faingata'a'ia. 'Oku kau ai 'a

e me'akai, nofo'anga, nāunau fakafaito'o, vala, mo e ngaahi tokoni kehe. 'Ikai ngata aí, kuo foaki 'e he Kautaha Tokoni LDS ha tokoni taimi lōloa 'o fakafou 'i ha ngaahi polokalama 'oku foaki ai ha ngaahi sea-teketeki, huhu malu'i, vai ma'a, me'akai fakatupu mo'ui lelei ma'a e fāmili, tokangaekina 'o e matá, mo tokoni ki he fā'elé mo e fānau toki fā'elé'i. 'Oku ngāue fakataha e Siasí mo ha ngaaahi kautaha tokoni 'ofa fakaetangata falala'anga ke fai ha kongá lahi 'o e ngaahi foakí.

Kuo fa'a ako'i mai 'e Palesitēni Tōmasi S. Monisoni, 'i he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí, 'oku 'i ai hotau tufakanga ke tokoni'i 'a e fiekaia, tukuhāusiá mo e loto-mamahí. Kuo tu'u hake e kāingalotu 'o e Siasí 'o fakahoko e tukupā ko 'ení. Pea neongo 'oku 'ikai tala fakahāhā pe 'oatu fakahangatonu he fakamālō, ka kuo nau tokoni fakalongolongo pē 'i ha ngaahi houa 'e laui miliona pea

foaki mo ha pa'anga 'e laumiliona. Makehe mei he tokoni ki he pa'anga tokoni 'ofa fakaetangata 'i he la'ipepa foakí, kuo foaki 'e he kāingalotú ki he Ngaahi Kautaha Tokoni 'a e Siasí, ngāue fakafaifekau, hoko ko ha kaurngāme'a mo ha kaungā'api lelei, tokoni 'i he ngaahi fale uelofea pe tukui koló pea foaki honau taimí mo 'enau 'ofá ki ha ngaahi kautaha lelei mo falala'anga 'e lau kilu.

'I he'enua fai iá, 'oku nau kamata fakahoko ai e me'a na'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'o kau ki hono tokangaekina 'o e masivá mo e faingata'a'ia:

"He na'á ku fiekaia, pea na'a mou foaki 'a e me'akai kiate au; na'á ku fieinua pea na'a mou foaki 'a e inu kiate au; ko e muli au pea na'a mou fakaafe'i au:

"... Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kii'i si'i hifo 'i hoku kāingá ni, ko ho'omou fai ia kiate au' (Mātiu 25:35, 40). ■

‘Omi ‘e he Temipalé Ha Taimi mo e Fāmīlī

Ke lava ‘o tokonīi e ngaahi fāmīlī ke nau ō fakataha ki he temipalé ‘oku ‘i ai he taimi ni ha taimi pau he uike kotoa pē ‘i he faiānga papitaiso he temipalé maá e ngaahi tāmīlī ke nau fakataimi-tēpilei ke fakahoko e papitaiso fakafofongá, kae ‘ikai toe tatali fuoloa. Fetu‘utaki ki homou temipale fakalotofonuá ke maú e taimi pea alea‘i ha ‘apoinimeni. ■

Tokoni maá e Ngaahi Fāmīlī

‘Oku ‘i ai he taimi ni ha ngaahi lēsoni efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī ke tokoni ki he mātuá ‘i hono ako‘i ‘enau fānau ‘i hono matu‘uaki ‘o e ponokalafī.

‘Oku maú e ngaahi lēsoni mei he **overcomingpornography.org/resources**, ‘o kau ai ‘a e “Ko hoku sinó mei he ‘Otuá,” “E tokonīi au ‘e he Laumālié ke u fili ‘a e mītia ‘oku lelei,” “Ko e hā ‘oku totonu ke u fai kapau te u sio ponokalafī?” “Oku finangalo e Fakamo‘uí ke fakamole-mole‘i mo fakamo‘uí ‘a e ngaahi kafo ‘o e ponokalafī,” pea mo e “Oku toputapu mo faka‘ofó‘ofa ‘a e feohi fafalé.”

‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi mā‘uānga tokoni ko ‘eni ha ngaahi fakakaukau ki he fealēlea‘akī pea ‘oku ‘ikai fie maú ia ke ako‘i ‘i ha founga fakahohoko tukupau. ■

Toe Lelei ange Faifatongia ‘a e LDS.org

Makehe mei ha puipuitu‘a lanu hīnehina fo‘ou pea lanu pulū e fakahokohokó, kuo fai foki ‘e he LDS.org ha fanga ki‘i fakalelei ‘i he kamata‘anga ‘o e ta‘u ní.

Naé fetongi ‘a hono fili ‘o e lea fakafonuá, ‘aki ha fili ‘o e fonuá mo e lea fakafonuá, ‘o faingofua ai ki he kāingalotú ke nau kumi e nāunau ‘oku maú ‘i he peesi fetu‘utaki honau fonuá.

‘Oku ‘i he peesi fetu‘utaki ‘o e ngaahi fonuá ‘a e navigation menus tatau pē ‘oku maú ‘i he LDS.org: Fofolá, Ngaahi Akonakī, Mā‘uānga Tokoni, pea mo e Ongongó. ‘E lava heni ‘a e kāingalotú ‘o vakai ki he nāunau fakalotofonuá mo e mā‘uānga tokoni ‘a e Siasī, kae ‘ikai toe fakaava hake ‘a e peesi LDS.org pea nau lava ‘o fili ‘i he nāunau fakalotofonuá pe ko e nāunau ‘i he LDS.org, he taimi ‘oku nau fekumi ai. ■

Ngaahi Makamaile ‘o e Efiāfi Fakafāmīlī ‘i ‘Apī

‘Oku fakamanatua ‘e he efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī ha ongo meá lalahi ne hoko ‘i hono hisitōliá ‘i he 2015.

‘I he ta‘u ‘e teau kuo hīlī, naé tapou ai ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta (1838–1918) mo hono ongo tokoni ki he kāingalotú ‘o e Siasī ke tuku mavahe ha efiāfi ke nau tupulaki mo ako fakataha ai. Na‘a nau palōmesi ko kinautolu te nau fai iá, te nau fakamo‘onīi ha ‘ofa ‘oku lahi ange ‘i ‘apī pea mo ha talangofua lahi ange ki he mātuá. Naé ‘ikai fu‘u fo‘ou e fōi fakakaukau ‘o e efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī, ka naé tokoni e fakalotolahi ko ‘eni mei he Kau Palesiteni ‘Uluakī ‘i he ‘aho 27 ‘o ‘Epeleli 1915, ke toe lahi ange ai hono fai ‘o e meá ni.

‘I he ta‘u ‘e nimangofulu kuo hīlī, naé fakafo‘ou ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei (1873–1970) ‘a hono fakamamafāi ‘o e efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī. ‘I Sānuāli 1965, na‘a ne fakamafāi ai ‘a e fuofua tohi lēsoni efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī, mo ha ngaahi lēsoni ke ako‘i fakauike ‘i ‘apī. ‘I he 1970, naé hoko ‘a e pō Mōnitē ko e pō ia ne fokotú‘u ke fai ai ‘a e efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī.

‘I he ‘ahó ni, hīlī ‘eni ha ta‘u ‘e 100 mei hono kamata‘i, pea hīlī ha ta‘u ‘e 50 mei hono toe fakamamafāi ‘o hono mahu‘ingá, ‘oku kei hoko pē ‘a e efiāfi fakafāmīlī ‘i ‘apī ‘i he mo‘ui ‘a e kāingalotú ‘o e Siasī. ■

Fai 'e 'Eletā
Marcus B. Nash

'O e Kau
Fitungofulú

Kau Paioniá

KO HA TAULA KI HE 'AHÓ NI

Manatu 'i 'a e kau paioniá, 'enau ngaahi talanoá, mo e poupouí, fakahaofi, mo e mālohi fai fakahaofi 'o e 'Otuá na'e hoko ange ko e tupu mei he'enau tuí mo e 'amanaki lelei.

'I hono ue'i 'o 'Aisake Patileti Nasi 'i he mālohi 'o 'ene tui ki he 'Otuá, na'á ne mavahe ai (tā 'i 'olungá mo e tā valivali 'i he to'omata'ú), mei hono fonua tupu'angá mei Uēlesi, folau he 'Ōseni 'Atalanitiki, pea kolosi 'i he ngaahi feitu'u tokaleleí ke kau fakataha mo e Kāingalotu 'i Sōleki Siti.

Ihe 1832, na'e nofo 'a Ueleta Peletifooti Hesi—ko ha kui 'a hoku uaifi ko Selí—pea mo hono husepāniti ko 'Ailá, 'i he ki'i kolo 'o Faamavila, Niu 'Ioke, USA, ofi ki he Leiki Senekaá. 'I he 'a'ahi 'a e ongo faifekau ko 'Ōliva Kautele mo Pa'ale P. Palati ki he 'api Hesi, na'e fakatau 'e Ueleta ha Tohi 'a Molomona pea lau ia 'i he taimi pē ko iá. 'I hono fakaloto'i ia 'i hono mo'oní, na'á ne kole ke papitaiso ia.

Ka neongo ia, na'e fakatokanga hono husepāniti kiate ia ke ne tatali koe'uhí ko e fakalalahi 'a e ngaahi fakatangá mo ha pēpē kuo mei fā'ele'i. Hili ha taimi nounou mei he fā'elē, na'e papitaiso 'a Ueleta—ka 'i he hili pē hono fakaava 'a e 'aisi 'i he vaitafé ke fakahoko ai 'a e ouau 'o e papitaisó!¹

Na'e mahu'inga'ia 'a 'Aila 'i he pōpoaki 'o e ongoongoleleí. Na'á ne fie 'ilo lahi ange pea ongo'i mālohi foki ke fai ha tokoni ki hono langa hake 'o e Temipale Ketilani. Ko ia na'á ne fononga mo Ueleta 'i ha saliate ki Ketilani, 'Ohaiō, USA, ke fe'iloaki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'I he'ena tū'uta atú, ne fakahā ange te na ma'u 'a e Palōfita mo ha kau tangata tā 'akau 'i ha vao 'akau ofi mai pē.

Hili 'ena a'u ki he vao 'akau, na'e taa'i 'e ha taha 'o e kau tangatá 'ene tokí ki ha fu'u 'akau, pea lue mai kiate kinau, mo ne pehē ange, "Misa Hesi, kuó u tatali kiate koe 'i ha 'aho 'e tolu; 'e faka'aonga'i e pa'anga ko ia kuó mo 'omí ki hono langa 'o e tu'unga malanga 'i he temipalé."

Ko Siosefa Sāmita 'a e tangatá ni. Ne 'ikai toe fie ma'u ke fakamatala'i, na'e papitaiso 'a 'Aila, pea na'á na foki mo Ueleta ki hona 'apí, 'o tānaki fakataha 'ena 'ū me'á, pea kau fakataha mo e Kāingalotu 'i Ketilani.²

Ne kau ha taha 'o 'eku ngaahi kuí, ko 'Aisake Patileti Nasi, ki he Siasí 'i Uēlesi pea ne kolosi 'i he 'Atalanitiki mo e ngaahi feitu'u tokaleleí kimu'a pea kau fakataha mo e Kāingalotu 'i Sōleki Siti. Hili 'ene tū'uta ai na'á ne fanongo ki ha taha 'o e kaumātu'a pule 'o e Siasí 'okú ne fakahala'i hono faka'aonga'i 'o e tapaká 'i he ngaahi lea ko 'ení: "Oku 'i ai ha Kaumātu'a 'i he fakataha'angá ni 'oku 'i ai ha tapaka 'i honau ngutu, neongo he 'ikai lava 'e ha puaka 'o kai 'a e 'akau palakuú." Na'e pu'aki fakalongolongo 'e 'Aisake, 'a e tapaka 'i hono ngutu ki he kekeleleí, pea ne pehē ki he tapaká, "Nofu ai kae 'oua ke u ha'u kiate koe." Na'e 'ikai ke ne toe fai ia.³

Ko e hā na'á ne fakalotoa 'a Ueleta ke papitaiso 'i ha vaitafe 'aisi kae 'ikai tatali ki he fa'ahita'u māfaná? Ko e hā na'á ne faka'ai'ai 'a 'Aila ke fononga mei Niu 'Ioke ki 'Ohaiō pea ke foaki ha pa'anga ki ha temipale ke langa 'e ha siasí 'a ia na'e te'eki ke ne mēmipa ai? Ko e hā na'e lava ai 'e 'Aisake ke li'aki hono fonua tupu'angá, folau he 'Ōseni 'Atalanitiki, kolosi 'i he ngaahi feitu'u tokaleleí, pea tānaki atu hono fakateka e tapaká ki he lisi 'o e ngaahi me'a kuó ne si'aki?

Na'e pehē 'e Palesitene Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008): "Ko e mālohi ko ia na'á ne ue'i

'I hono fakalotoa 'o Ueleta Peletifooti Hesi 'e he mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná, na'á ne kole ke papitaiso ia 'i ha vai tafe 'aisi kae 'ikai tatali ki he fa'ahita'u māfaná.

ai 'etau fuofua kau mēmipa 'o e ongoongo-leleí, ko e mālohi ia 'o e tui ki he 'Otuá. Ko e mālohi tatau ia ne lava ke fakahoko ai 'a e hola mei 'Isipité, 'a e hala 'i he Tahī Kulokulá, 'a e fononga lōloa 'i he feitu'u maomaonga-noá, pea mo e fokotu'u 'o 'Isileli 'i he Fonua 'o e Tala'ofá."⁴

Ko e tuí ko ha tefito'i mo'oni ia 'o e ngāue mo e mālohí fakatou'osi.⁵ "Oku 'ikai ko e . . . ma'u ha 'ilo haohaoa ki he ngaahi me'á" ('Alamā 32:21). Ka, ko ha "fakamo'oni" 'o e Laumālié (vakai, Hepelū 11:1, futinouti *b*) 'okú ne ue'i kitautolu ke ngāue (vakai, Sēmisi 2:17–26; 2 Nifai 25:23; 'Alamā 34:15–17), ke muimui 'i he Fakamo'uí, pea tauhi kotoa 'Ene ngaahi fekaú, na'a mo e ngaahi taimi 'o e feilaulaú mo e 'ahí'ahí (vakai, 'Eta 12:4–6).⁶ Hangē ko e pau 'a e hopo 'a e la'aa 'i he pongipongí, 'oku pehē hono 'omi 'e he tuí 'a e 'amanaki leleí—'a e 'amanaki ki he ngaahi me'a leleí ke hoko mai (vakai, Molonai 7:40–42)—mo 'omi 'a e mālohi 'o e 'Eikí ke poupou'i kitautolu.⁷

Kapau ko e tuí 'a e mālohi ko ia na'á ne ue'i 'etau kau paioniá, ta ko e 'amanaki leleí ia na'e 'omi 'e he'enu tuí na'á ne pukepuke kinautolú. Na'e tohi 'e Molonai 'o pehē:

"Oku fakahoko 'a e me'a kotoa pē 'i he tuí—

"Ko ia, 'ilonga ia 'oku tui ki he 'Otuá kuo pau ke ne fa'a 'amanaki fakapapau ki ha maama 'oku lelei ange, 'io, ki ha nofo'anga 'i he to'ukupu to'omata'u 'o e 'Otuá, pea ko e 'amanaki lelei ia 'oku tupu mei he tuí, 'o hoko ko ha taula ki he laumālie 'o e tangatá, 'a ia 'e ngaohi ai 'a kinautolu ke nau fai mālohi pea tu'u ma'u, pea fonu ma'u ai pē 'i he ngaahi ngāue leleí, 'o langaki 'enu fakalāngi-langi 'i 'a e 'Otuá" ('Eta 12:3–4).

Na'e hanga 'e he tui fakava'emālohi 'a e kau paioniá 'ia Kalaisí, 'o ue'i kinautolu ke nau ngāue 'aki 'a e 'amanaki leleí, 'a e 'amanaki atu ki ha ngaahi me'a lelei ange ke hokó—'o 'ikai ngata pē ma'anautolu kae pehē foki ki honau hakó. Koe'uhí ko e 'amanaki lelei ko 'ení, na'a nau pau mo tu'u ma'u, 'o iku ke nau fakalāngi-langi 'i 'a e 'Otuá 'i ha fa'ahinga faingata'a pē. Ko kinautolu na'e faivelenga ta'eue'ia, na'e hā 'a e mālohi 'o e 'Otuá 'i ha ngaahi founa fakaafo.

'E lava fēfē ke hoko 'a e kau paionia ko iá ko ha taula kiate kitautolu he 'ahó ni? 'Oku 'i ai ha'aku fokotu'u 'e tolu:

Manatu'i e kau Paioniá

Manatu'i 'a e kau paioniá, 'enu ngaahi talanoá, mo e poupou, fakahaofi, mo e

mālohi fai-fakahaofi 'o e 'Otuá na'e hoko mai ko e tupu mei he'enua tuí mo e 'amanaki lelei. 'Oku tokoni 'etau ngaahi tamai mo e fa'ē paioniá ke tau 'ilo'i kitautolu 'i he'etau hoko ko ha kakai 'o e fuakavá pea fakamo'oni 'i 'e tāpuekina kitautolu 'e hotau 'Otuá—'a ia kuo tau fuakava mo ia pea 'oku "'ikai . . . liliú" (Molomona 9:19)—'i he taimi 'o e faingata'á mo e 'ahi'ahí, hangē ko ia na'á Ne fai ki he'etau ngaahi tamai mo e fa'ē paioniá.

Na'e ako'i 'e 'Alamá ["e] fakahoko [e he 'Otuá] 'a 'ene ngaahi tala'ofa kotoa pē 'a ia te ne fai kiate [kitautolú], he kuó ne fakahoko 'a 'ene ngaahi tala'ofa kuó ne fai ki he'etau ngaahi tamai" ('Alamá 37:17). 'I hono 'ilo'i 'ení, 'e tataki fakalaumālie kitautolu 'e he kau paioniá ke tau fai 'a e me'a tatau 'i he tuí pea ke fokotu'u ma'u 'i he 'amanaki lelei.

Ko e taula 'eni 'oku tau kumia 'i hotau māmani faingata'a fakaeangama'a, fakalaumālie, mo fakatu'asinó: 'o mo'ui 'aki, mo hiki 'a e tui kia Kalaisí mo e 'amanaki lelei 'okú ne fokotu'u ma'u kitautolu 'i Hono ngaahi halá.

Kuo hoko 'a e talanoa 'o e kulupu toho salioté 'o Uili mo Māteni ko ha fakataipe ia 'o e tui mo e 'amanaki lelei 'o e kau fuofua paioniá. Ko ha mana ia 'a e mate pē ha kau mēmipa nai 'e toko 200 'i he kulupu 'e toko 1,000.⁸ Na'e fakahaofi 'e he feinga fonu 'i he tui mo e 'amanaki lelei 'o 'enua kau fakahaofi mo'ui, fakataha mo e tokoni fakalangí, 'a e ngaahi kulupu toho salioté ko 'eni.⁹

Hili 'enua mavahe mei he Tele'a Sōlekí, na'e fepaki 'a e kau fakahaofi mo'ui mo e ngaahi matangi mālohi tatau na'e hoko kimu'a, mālohi, mo fakatu'utāmaki 'o e fa'ahita'u momokó na'á ne 'ākilotoa 'a e ngaahi kulupu toho salioté. 'I he fehengahangai mo e 'alotāmaki 'o natulá, na'e veiveiua ha ni'ihi 'o e kau fakahaofi mo'ui 'i he'enua tuí, siva 'a e 'amanaki lelei, pea nau tafoki.

'I he tafa'aki 'e tahá, na'e nofo ta'eue'ia 'a Letiki 'Āleti 'i ha 'apitanga fakahaofi mo'ui 'i ha uike 'e tolu 'i he 'ea fakatu'utāmaki 'o e fa'ahita'u momokó. 'I he feinga ha tokotaha fakahaofi mo'ui 'e taha ke fakaloto'i 'a Misa 'Āleti ke na fokí, ne 'ikai tali 'e Letiki:

Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá, "Ne 'ikai ke u tali 'ene fokotu'ú, pea . . . fale'i ia ke ne nofo, he na'e fakafalala mai 'a e mo'ui 'o e kulupú [kiate] kimautolu." "Na'á ne . . .

fokotu'u mai leva 'i he'eku hoko ko e palesiteni 'o e 'apitangá, ne fakatefito 'enua tuí 'iate au, pea 'oku totonu ke u ma'u 'a e folofola 'a e 'Eikí ke 'ilo'i 'a e me'a kuo pau ke mau faí. Ne 'ikai ke u tali 'a e me'á ni koe'uhí kuo 'osi folofola 'aki [e he 'Eikí] 'a e me'a te ne finangalo [ke mau] faí."¹⁰

'Oku fakatupu 'e he tui ta'e toe veiveiua pehē 'i he ngaahi taimi faingata'á, ha kakai tangata mo fafine tui mālohi pea 'omi mo ha fakahinohino pau, mo mālohi 'i hono 'ākilotoa kitautolu 'e he ngaahi pōpoaki fakapupu'u 'o e māmaní. Ko e taha 'o e ngaahi fua 'o e fa'ahinga tui peheé ko kinautolu 'oku nau ma'u iá te nau 'i ha tu'unga ke fafanga, fakahaofi, mo tāpuekina e ni'ihi kehé. Fakakaukau angé ki he māfana na'e ongo'i 'e Letiki 'Āleti 'i he'ene mamata ki he ha'u 'a e kulupu toho salioté ki hono 'apitangá. Fakakaukau angé ki he fiefia na'e ongo'i 'e he kulupú 'i he'enua mamata kiate iá!

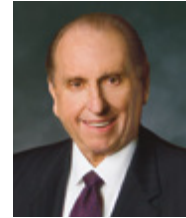
Manatu'i 'Enau Uouangatahá

Manatu'i na'e uouangataha kotoa 'a e kau paioniá. Kuo 'ilo 'e he kau faihisitōliá na'e kehe 'a e hiki fakahihifo 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mei he hikifonua 'o e 'Amelika Hihifó.

"Ne nau hoko mo'oni ko e ngaahi kolo ne laka fakataha, ngaahi kolo 'o ha angamalū, faaitaha, mo 'ulungaanga lelei ne te'eki ongona 'i ha feitu'u kehe 'i he ngaahi hala fakahihifó. . . .

"Ko e tokosí'i pē 'i he kau hiki mai ki Kalefōnia mo 'Olikoní ne nau fakakaukau ki he kakai 'e muimui mai 'iate kinautolú. . . . Kae 'ikai ko e kau Māmongá. Ko e fuofua fakakaukau 'a e kulupu 'o e kau paioniá ke 'ilo'i ha ngaahi feitu'u ke fai ai ha kemí, fefie, vai, mo e musie lelei, ke fua 'a e mama'ó mo fokotu'u 'a e ngaahi pou faka'ilonga 'o e mama'ó. Ne nau ngāue mo e ngaahi kulupu kimuí ke langa ha ngaahi halafakakavakava mo keli 'a e ngaahi kolosí'anga 'i he vaitafé. Ne nau fa'u ha ngaahi vakavaka'amei mo ha ngaahi vaka pea tuku kinautolu ke faka'aonga'i 'e he ngaahi kulupu kimui angé."¹¹

Ko e 'uhinga 'o e faikehekehe ko 'ení he na'e omi 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke langa hake 'a Saione. 'I ha lea mahino ngofua angé, ko Saioné ko e "ofa 'a e tangata kotoa

'OKU FIE MA'U 'E HE MĀMANÍ HA KAU PAIONIA

"Te tau lava 'apē ke langaki 'iate kitautolu ha lototó'a pea mo ha taumu'a pau 'okú ne fakafōtunga e kau paionia 'o ha tóu tangata kimu'a? Te tau lava nai ke hoko ko ha kau paionia mo'oni? 'Oku ou 'ilo te tau lava. 'Oi, me'a mahino mo'oni ko hono fie ma'u 'e he māmaní ha kau paionia he 'aho ní!"

Palesiteni Thomas S. Monson, "Oku Fie Ma'u 'e he Māmaní ha Kau Paionia he 'Aho ní," *Liahona*, Siulai 2013, 5.

Na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitā kia 'Aila Hesi 'i he'ena fuofua fetaulakí, "E faka'ao-nga'i e pa'anga ko ia kuó mo 'omí ke tokoni 'i hono langa 'o e tu'unga malanga 'i he temipalé." 'I hono ue'i 'e he Palōfita, na'e papitaiso 'a 'Aila pea hiki mo hono uai'fi mei Niu 'Ioke ki Ketilani, 'Ohaió.

pē ki hono tokouá 'o hangē pē ko iá, pea ngāue 'i he angama'a mo e mā'oni'oni 'i [he] 'ao ['o e 'Eikí]" (T&F 38:24). Na'e hoko 'a Saione—ko ha sosaieti mo e kakai loto taha mo fakakaukau taha, 'o nofo 'i he mā'oni'oni, pea 'ikai ha masiva 'iate kinautolu (vakai, Mosese 7:18)—ko e ola ia 'o e "feinga 'a e tangata kotoa pē ki he me'a 'oku lelei ki hono kaungā'apí, mo fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'aki 'a e mata 'oku hanga taha pē ki hono fakalāngilangi' 'o e 'Otuá" (T&F 82:19).

Na'e fa'u 'e he ongo ko 'eni 'o e ongo'i fakakaungākoló mo e vahevahe tataú, ha feinga faaitaha ke muimui ki he palōfita 'a e 'Otuá. Ko ha 'uhinga lahi ia na'e lavame'a pehē ai 'a e kau paioniá, pea ko ha konga mahu'inga ia 'o e tukufakaholo 'oku nau tuku mai kiate kitautolú. 'Oku nau fanafana mai te tau lava foki 'o lavame'a 'o fakafou 'i he mālohi 'o e 'Eikí 'o a'u pē ki he tu'unga 'oku tau ngāue ai mo ha ongo 'o e fatongia fakakolo mo vahevahe tataú 'i he muimui ki he palōfita 'a e 'Eikí.

Vahevahe Atu 'a e Laumālie 'o e Paioniá

'Oku tau fatongia 'aki ke fakatō kakano ki he'etau fānaú mo e makapuná 'a e laumālie

tatau na'á ne taki e ngaahi laka 'a e kau paioniá. 'E lava ke vakai ki ha lēsoni faingofua 'o e founga 'oku fakahoko ai 'ení 'i he fāмили Munosa 'o 'Otavaló, 'Ekuatoá. 'I Mā'asi 2013, na'á ku fe'iloaki ai mo Misa Huani Hōsē Munosa, ko hono uai'fi ko Lola, mo ha taha 'o hona ngaahi fohá, ko Huani 'Āmato, ke ako fekau'aki mo honau taimi 'i he Siasí. Ne u 'ilo ai ko Misa Munosa ko e taha 'o e kau fuofua ului 'i 'Otavaló.

'I he'ene kei tamasi'i, na'e 'oange kia Misa Munosa ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he lea faka-Sipeiní. Ne 'ikai te ne lava 'o lau ia, ka na'á ne ongo'i ha mālohi lahi mo e laumālie 'i he'ene puke iá. Na'á ne fufuu'i ia 'i hono 'apí, he na'á ne 'ilo'i 'e faka'auha ia 'e hono ngaahi tokouá.

Ne 'i ai ha ngaahi taimi na'á ne to'o 'a e tohí mei hono fufū'angá, 'o pukepuke pē ke ne ongo'i hono mālohí. 'I hono kātēkina ha faingata'a mo e fakafepaki lahi, na'á ne kau ki he Siasí pea hoko ko e taha 'o e kau fuofua faifekau ne ui mei he kolo ko 'Otavaló. Na'á ne mali kimui ange mo ha sisitā na'e toki 'osi ngāue fakafaifekau, peá na ohi fakataha hake ha fāмили faivelenga, na'e fakatefito 'i he ongoongoleleí. Na'á ne ngāue faivelenga ko

ha taki 'i he Siasí pea tokoni ke liliu 'a e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi ouau 'o e temipalé ki he'ene lea fakafonua 'o e faka-Kuehuá.

Na'e tangi 'a Huani 'Āmato, ko ha faifekau kuo foki mai, 'i he'emaui fanongo ki he fakamatala 'a Misa Munosa ki he'ene talanoa 'o e tuí. 'I he faka'osi e lea 'ene tamaí, na'e pehē 'e he foha lelei ko 'ení: "Kuó u hounga'ia ma'u pē 'i he kau fuofua paionia ne kolosi atu 'i he ngaahi feitu'u tokaleleí mo 'enau ngaahi salioté 'i 'Amelika Noaté. Kuo ue'i fakalaumālie au mo ongo mo'oni 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí 'a 'enau tuí mo e mateakí mo e lī'oa. Ka 'oku toki a'u ki he 'ahó ni, na'e 'ikai te u 'ilo 'oku 'i ai foki mo e kau paionia 'i heni 'i 'Otavalo, pea ko 'eku ongomātu'á ia 'Oku fakafiefia 'eni kiate au."

'Oku ako'i kitautolu 'e Misa mo Sisitā Munosa 'oku tau tuku atu ha tukufakaholo paionia 'o e tuí 'i he hoko ko ha paionia—'i hono fakaava, fakahaa'i, mo mo'ui 'aki 'a e founga 'o e ongoongoleleí ke muimui ai e ni'ihī kehē. 'I he'etau faka'aonga 'i ma'u pē 'a e tui ki he 'Eikí mo fokotu'u ma'u hotau laumālie 'aki 'a e 'amanaki lelei 'iate Iá, 'oku tau hoko ai 'o "fai mālohi pea tu'u ma'u, pea fonu ma'u ai pē 'i he ngaahi ngāue lelei, 'o langaki [ke] fakalangilangi' 'a e 'Otuá" ('Eta 12:4). Pea, hangē ko Letiki 'Āletí, te tau tokoni' 'a kinautolu 'oku hē 'i he hala 'o e mo'uí, pea te nau ako—kau ai mo e to'u tangata 'o e kaha'ú—meiate kitautolu 'a e mālohi mo e nonga 'o ha mo'ui pehē.

Kuo ako 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālāti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

"Ko hono fa'o ha fanga ki'i nga'oto'ota si'i ki he ngaahi salioté pe salioté toho nimá mo lue 'i he maile 'e 1,300 (2,090 km), 'oku 'ikai ko e founga ia 'e fie ma'u 'e hatau tokolahi ke fakahaa'i ai 'etau tuí mo 'etau lototo'á. 'Oku tau fehanga'angai mo ha ngaahi faingata'a kehe he 'ahó ni—ngaahi mo'unga kehe ke kaka ai, ngaahi vaitafe kehe ke kolosi ai, mo ha ngaahi tele'a kehekehe ke 'ai ke "fisi 'o hangē ko e losé" ('Isaia 35:1). . . .

"Ko 'etau fekukí 'oku 'ilo ia 'i he'etau mo'ui 'i he māmani fonu angahala mo talatalakehe fakalaumālie, 'a ia

'Oku ako'i kitautolu 'e he kau paionia hangē ko Huani Hōsē Munosa 'Otavalo, mo hono uafifi ko Lola, 'o 'Otavalo, 'Ekuatoá, 'oku tau tuku atu ha tukufakaholo paionia 'i hono fakaava, fakahaa'i, mo mo'ui 'aki 'a e founga 'o e ongoongoleleí ke muimui ai 'a e ni'ihī kehē.

'oku hangē 'oku 'i he potu kotoa ai 'a e faka-hōhōlotó, ta'e-faitotonú, mo e mānumanú. Ko e toafa 'o e 'aho ní ko e puputu'ú mo e ngaahi pōpoaki 'oku fepakipakí."

Na'e tākaki atu 'a 'Eletā Pālāti 'o pehē ke 'oua na'a tau fakava'iva'inga 'i he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. "Ko e faka'ehi'ehi mei he ngaahi fakatauele pea mo e kovi 'o e māmani, 'oku fie ma'u ki ai 'a e tui mo e lototo'a 'a ha paionia fakaonopooni mo'oni."¹²

'Ofa ke tau takitaha fakakaukau ke hoko ko ha paionia pea laka ki mu'a pea fakaava a e halá ki he ni'ihī kehe 'a ia kuo 'auhē 'i ha māmani fonu 'i he angahalá, puputu'ú, mo e loto veiveiá. 'Ofa ke tau manatu'i 'a e kau paionia mo 'enau ngaahi talanoá, manatu'i ne nau omi ke langa 'a Saione 'i ha ngāue uouangataha, pea tali 'a e fatongia ke fakatō ha tui pehē 'iate kinautolu kotoa pē 'oku tau fetaulakí—tautaufefito 'i he to'u tangata kei tupu haké—pea ke fai ia 'i hono foaki 'etau "feilaulau mo'ui" (Loma 12:1) 'o ha mo'ui na'e fokotu'u ma'u 'i he tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisi pea fakatefito 'i he 'amanaki lelei ki he ngaahi

me'a lelei 'e hoko mai 'iate Iá.

Ke hoko ai ko ha paionia ke "oua na'a [tau] fiu 'i he fai lelei" (T&F 64:33). Na'e ongo'i ta'e veiveiua 'e Ueleta Hesi na'e 'ikai ha mahu'inga makehe 'i he papitaiso 'i ha vaitafe 'aisi. Pe na'e fakakaukau 'a 'Aisake Nasi 'oku mahu'inga fau ke tolongi 'ene tapaka na'e fakateká ki he kekelelé. Pea kia Letiki 'Āletí, na'a ne fai pē 'a e me'a na'e pehē 'e he 'Eikí 'oku totonu ke ne faí.

Kuo tupu ha me'a lahi mei he ngaahi me'a iiki mo faingofua kotoa ko 'ení! Ko ia tuku ke tau manatu'i 'oku 'ikai ha ngaahi me'a iiki 'i ha ngaahi ngāue lalahi. 'I he'etau mo'ui 'aki e ongoongoleleí, muimui ki he palōfitá, fili e tuí 'i he loto ta'e veiveiá, mo fai e fanga ki'i me'a 'oku tupulaki ai 'a e tuí pea 'omi ha laumālie 'o e 'amanaki lelei, te tau hoko takitaha ko ha paionia, 'o teuteu 'a e halá ke muimui ai 'a e ni'ihī kehē. ■

Mei ha lea ko e, "Pioneers—Anchors for the Future," na'e fai 'i Soleki Siti 'i he Sons of Utah Pioneers Sunrise Service on July 24, 2013.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, *Wandering Home: Stories and Memories of the Hatch Family* (1988), 3.
2. Vakai, *Wandering Home*, 3.
3. Isaac Bartlett Nash, *The Life-Story of Isaac B. Nash* [nd], 2.

4. Gordon B. Hinckley, "The Faith of the Pioneers," *Ensign*, July 1984, 5.
5. Vakai, *Lectures on Faith* (1985); Hepelū 11:4–40; Sēkope 4:6; 'Eta 12:7–22.
6. Vakai foki, *Lectures on Faith* (1985), 69.

7. Vakai, Fakahinohino ki he Ngaahi Fofolofá, "Tuí"; vakai foki, 'Alamá 57:19–27; 58:10–13; Molomona 9:8–21; Molonai 7:33–37; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:17.
8. Vakai, Andrew D. Olsen, *The Price*

- We Paid: The Extraordinary Story of the Willie and Martin Handcart Pioneers* (2006), 470.
9. Vakai, Olsen, *The Price We Paid*, 473–74.
  10. 'I he Olsen, *The Price We Paid*, 160.
  11. Wallace Stegner, *The*

- Gathering of Zion: The Story of the Mormon Trail* (1964), 11.
12. M. Russell Ballard, "Tui mo e Lototo'a Faka-paionia Kuohilí mo e Lolotonga Ni," *Liahona*, Siulai 2013, 20.

Ko Hono 'Omai 'o e

TOHI 'A MOLOMIONÁ

*'Oku 'ikai fie ma'u ke ke mo'ui haohaoa ka ke toki
lava 'o hoko ko ha me'angāue lelei 'i he to'ukupu
'o e 'Otuá, 'o tatau pē mo Siosefa Sāmita.*

Fai 'e Matthew O. Holland

Ko e fakamatala 'eni hono ua 'i he ngaahi fakamatala hokohoko fekau'aki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmītā. Ko e 'uluaki fakamatalā, "Ko e Hala ki Palemailā," na'e hā ia 'i he makasini 'o Sune 2015 'a e Liahonā.

Pea hangē ko e fihitu'u 'a e hala 'o Siosefa Sāmīta ki Palemaila 'i he ngaahi faingata'á mo e mamahí mo e 'ahí'ahí'i, na'e pehē tofu pē foki mo 'ene feinga ke 'omai 'a e Tohi 'a Molomoná—ko ha ngāue, na'e a'u 'i ha taimi, 'o 'ohifo ai ia ki he tu'unga kovi taha 'o e mamahí.

Na'e ta'emanonga 'a Siosefa 'i he po'uli 'o e 'aho 21 'o Sepitema 1823. Kuo 'osi 'eni ha ta'u 'e tolu talu mei he'ene mata-me'a-hā-mai ma'ongo'ongá, 'o mamata ki he 'Otuá ko e Tamái mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, ko e mata ki he mata 'i he tali 'o 'ene tautapa mo'oni ke 'ilo pe ko e fē 'a e Siasi na'e mo'oní. Talu mei he 'aho ko iá, mo 'ene "fa'a tō ai ki he ngaahi faihala na'e ta'e poto, pea [ne] fakahā 'a e ngaahi vaivai 'o e kei talavou, mo e ngaahi fehalaaki 'o e ngaahi 'ulungaanga fakaetangatá" (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:28).

'I he'ene 'ilo'i 'a e ngaahi tōnounou ko 'ení, na'e tautapa ai 'a e tamasi'i ta'u 17 ko Siosefá "ke fakamolemole'i 'a [ene] ngaahi angahala kotoa pē mo e ngaahi fehalaākí" (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:29). Na'e fakamatala'i 'e Siosefa ko e talí, na'e hā mai ha 'āngelo 'i hono ve'e mohengá, "'o ne pehē kuo fakamolemole'i 'e he 'Eikí 'a 'eku ngaahi angahalá."¹

Na'e talaange 'e he 'āngelo, 'a ia na'á ne pehē ko Molonai iá, kia Siosefa 'oku 'i ai ha tohi "kuo hiki 'i ha ngaahi lau'i peleti koula" pea 'oku 'i ai "'a e kakato 'o e Ongoongolelei ta'engatá" na'e tuku 'i ha ki'i mo'unga ofi ki hono 'apí 'i Palemaila, 'i Niu 'Ioke. Na'e 'i ai fakataha mo e tohi ko iá "ha maka 'e ua 'i ha me'a siliva fuopotopoto—pea ko e ongo maká ni kuo fakama'u ia ki ha sifa-fatafata, pea ko e me'a ia 'oku ui ko e 'Ūlimí mo e Tūmemí," 'a ia "kuo teuteu'i ia 'e he 'Otuá . . . 'o taumu'a ki hono liliu 'o e tohi" (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:34, 35).

Na'e toe 'a'ahi tu'o ua mai 'a Molonai 'i he pō ko iá ki he talavou ne fakautuutu 'ene fakatumutumú, 'o toe fakahā fakalelei ange e kotoa 'o e me'a na'á ne lea 'aki kimu'á. Na'e pehē 'e Siosefa, ko e taimi kotoa pē na'e ha'u a'i na'á ne fakatokanga mai kiate au "'o pehē mai kiate au, 'e feinga 'a Sētane ke 'ahí'ahí'i au (koe'uhí ko e tu'unga masiva na'e 'i ai 'a e fāmili 'o 'eku tamái), ke u ma'u 'a e ngaahi peletí koe'uhí ke u koloa'ia ai. Na'á ne ta'ofi ke 'oua na'á ku fai 'eni, 'o pehē kuo pau ke 'oua na'á ku ma'u ha toe taumu'a kehe 'i he'eku ma'u 'a e ngaahi peletí ka ke fakalāngilangi'i pē 'a e 'Otuá, pea kuo pau ke 'oua na'a fakaloto'i

au 'e ha toe taumu'a kehe ka ki hono langa hake pē hono pule'angā; ka 'ikai 'e 'ikai te u lava 'o ma'u ia" (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:46).

Na'e ongosia 'a Siosefa 'i he 'aho hono hokó tupu mei he ngaahi me'a na'á ne a'usia 'i he pō kimu'á. Na'e faka-atā ia 'e he'ene tamaí mei he ngāue 'i he fāmá, pea 'i he foki 'a Siosefa ki 'api ke mālōlō, na'e toe 'a'ahi 'a Molonai kiate ia ko hono tu'o fā. Na'e fakahinohino'i 'e he 'āngeló 'a Siosefa ke foki ki he'ene tamaí 'o fakahā kiate ia 'ene mata me'a-hā-maí, pea na'e fai ia 'e Siosefa. Hili ia peá ne 'alu ki he ki'i mo'unga na'e ofi maí (vakai, Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:49–50).

Hili e a'u atu 'a Siosefa ki he ki'i mo'ungá, na'á ne fakaava 'a e puha maka kuo tanú 'a ia na'e 'i ai 'a e 'ū lau'i peletí pea ala hifo ke to'o hake kinautolu. 'I he'ene fai iá, na'e liaki ia 'e ha mālohi lahi 'o ne tō kimui pea to'o meiate ia hono mālohí. Ko e taimi na'e kaila ai, 'o fehu'i pe ko e hā 'oku 'ikai ai ke ne lava 'o ma'u 'a e 'ū lau'i peletí, na'e talaange 'e Molonai, "Koe'uhí he kuo 'ikai ke ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí."²

Neongo 'a e fakatokanga mahino 'a e 'āngeló, na'e nofo pē 'ia Siosefa ha ngaahi fakakaukau 'e ala fakalelei'i 'e he 'ū lau'i peletí 'a e ngaahi faingata'a'ia fakapa'anga hono fāmīlī.³ Ko hono olá, na'e fokotu'u 'e Molonai ha vaha'ataimi tatali ta'u 'e fā kia Siosefa ke matu'otu'a ai mo teuteu'i hono lotó mo 'ene fakakaukau ke tali hono uiui'i 'aki e taumu'a hao-haoa na'e fie ma'u ki he fa'ahinga ngāue toputapu peheé.

'I he foki 'a Siosefa ki 'api mei he'ene fāmá ke mālōlō, na'e 'a'ahi kiate ia 'a Molonai, ko hono tu'o fā.

Ngaahi Me'a Fakatuta ki he Liliú

Hili ha ta'u 'e fā mei ai kuo fāifai pea mateuteu 'a Siosefa. Ka na'e fu'u lahi 'a e ngaahi me'a fakatuta ki he liliú. Na'e fie ma'u 'e Siosefa 'i he'ena toki malí ke ngāue ke tauhi 'aki 'a 'Ema mo ia, pea pehē ki hono kāinga na'e kei fakafalala lahi ki he'ene tokoní. Mahalo ko e me'a na'e fakahēleleu lahi angé, ko e fehāngahāngai 'a Siosefa mo e fakafepaki lahi 'a e koló, mānumanú 'a ia 'e ala 'ilo pea mole ai 'a e 'ū lau'i peletí.

Ko e taimi na'e kikihi ai 'a e kau fakatanga 'i Palemailá ke fakahā ange 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí, pe vali taa'i mo fakapipiki fulufulu'i moá, na'á ne 'ilo kuo pau ke ne mavahe.⁴ Ko ia, 'i he kongā kimui 'o e 1827, na'e fa'o 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peletí 'i ha talamu piini, fakamā'opo-'opo 'ena nga'oto'otá, nō ha \$50 mei hono kaungāme'a mo e taha 'o e kau fuofua tuí ko Māteni Hālisi, pea fononga fakatonga mo hono uaifi feitamá 'i ha maile 'e 100 tupu (kilomita 'e 161) ki Hāmoni, Penisilivēnia, ke nofo mo e ongomātu'a 'a 'Emá. Na'á ne 'amanaki 'e holoki 'e he liliú ni 'ena ngāue faka'ahó pea mo fakatau'atāina'i kinaua mei he ha'aha'a 'o e mānumanu mo e tāufehi'a na'á ne ma'u-nimá 'a Palemailá.

Na'e lelei fe'unga 'a e ngaahi tūkungá he fa'ahita'u momoko ko iá pea lava ai 'a Siosefa ke liliu ha kongā 'e ni'ihi 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'e hiki atu 'a Māteni Hālisi 'i 'Epeleli ki Hāmoni ke tokoni kia Siosefa ko ha tangata tohi, pea kamata leva 'a e ngāue 'o e liliú ke toe lahi ange. 'I he vaeua'anga mālie 'o Suné—ko e meimei ta'u nai ia 'e nima mei he 'aho na'e fuofua fakahinohino ai 'a Siosefa ki he Mo'unga ko Komolá ke 'omai 'a e 'ū lau'i peletí—kuó na 'osi liliu ha 'ū peesi na'e tohinima 'e 116 'o e liliú.⁵

Na'e kole lahi 'a Māteni ha ngofua 'i he taimi ko 'enī meia Siosefa ke 'alu mo e ngaahi me'a kuo tohí ki Palemaila ke faka'alí'ali ki hono uaifi ko Lusí, he na'e mahino 'ene mātu'aki fu'u fie sio ki ha fakamo'oni 'o e me'a na'á ne to'o e taimi lahi 'o hono husepānití mo 'ene koloá. Ka, 'i he hili hono fehu'i ki he 'Eikí, na'e tu'o ua hano fakahā kia Siosefa ke 'oua 'e tuku ke 'alu 'a Māteni mo e me'a kuo tohí.⁶

Na'e toe vili pē 'a Māteni kia Siosefa 'i he'ene holiholivale ke fakatōli'a e ngaahi fie ma'u angakehe mo lahi hono uaifi. Na'e fakataufolofola mamahi ai 'a Siosefa ki he 'Eikí, ko hono tu'o tolu. Na'e folofola ange 'a e 'Eikí kia Siosefa, 'e lava ke 'alu 'a Māteni mo e ngaahi me'a kuo tohí kapau te ne fakahā 'ata'atā pē ki ha toko nima pau pea fakafoki mai leva. Na'e 'oange fakatoupikoi pē 'e Siosefa 'a e ngaahi me'a kuo tohí ki ai, ka 'i he toki 'osi pē e fakamo'oni 'a Māteni 'i ha tohi fuakava ke fai 'o hangē ko e fakahinohino 'a e 'Eikí.⁷

Na'e hoko 'eni ko ha kamata'anga 'o ha ngaahi me'a na'e hoko na'á ne 'ohifo 'a Siosefa ki ha tu'unga na'e

*Na'e luelue māmālie atu,
tu'u i he matapā 'o e 'ā ki
he 'apí, kaka 'o heka he
funga 'aá, fusi hifo hono
tataá 'o fakapuliki hono
matá, pea tangutu ai pē.*

mā'ulalo ange 'i ha toe me'a ne hoko kiate ia. Hili ha taimi nounou mei he mavahe 'a Māteni, kuo fā'ele'i 'e 'Ema ha ki'i pēpē tangata. Na'á ne fakahingoa mo Siosefa 'ena 'uluaki pēpē ko 'Alavini, ko ha fakamanatu fakanonga ki he tokoua 'ofeina 'o Siosefa kuo mālōlō, 'a ia na'e mālōlō 'i he ta'u 'e nima kimu'á. Ko e me'a fakamamahí, he na'e 'ikai fetongi 'e 'Alavini, ka na'á ne fakalahi atu ki he fakamamahí 'i he'ene hiki atu he 'aho pē na'e fā'ele'i aí, he 'aho 15 'o Sune 1828.

Na'e fakatu'utāmaki he na'e mei mate 'a 'Ema, 'o hangē na'e 'ikai fe'unga ke ne mafuesia 'a e ongosia he langā lōloa mo faingata'á pea mo e mafasia fakaeloto 'o e mole 'ene tamá. Na'e hoha'a 'a Siosefa 'i ha uike 'e ua koe'uhí

ko 'Ema, he'ene tauhi ia ke ne fakaakeake ke mo'ui leleí neongo 'ene toe fāifeinga 'a'ana he'ene mamahi he pēpē ko 'Alavini. Ko e taimi na'e faifai pea hā ai e ngaahi faka'ilonga kuo sai e mo'ui 'a 'Emá, ne mafuli leva 'a e fakakaukau 'a Siosefá kia Māteni mo e ngaahi me'a na'e tohí.⁸

'I he ongo'i 'e 'Ema 'a e loto-mo'ua 'a Siosefá, na'á ne poupou'i ia [Siosefa] ke ne foki ki Palemaila 'o vakai'i 'a Māteni pea mo e ngaahi me'a kuo tohí. Na'á ne fononga fakatokelau ai 'i ha saliotē mo e fofonga loto mafasia. Na'e 'ikai lava ke kai pe mohe 'a Siosefa 'i he'ene fonongá, ka na'á ne a'u ki he 'apí 'o 'ene ongomātu'á—pea ne kei toe

ha maile 'e 20 (kilomita 'e 32) ke ne lue ai 'i he lōngonoa 'o e poó mei he feitu'u na'e hifo ai mei he saliotē—ko ha nima pau pē 'o ha kaungā pāsese na'á ne tokoni'i iá (ko ha "sola") na'á ne faka'ofa'ia ai.⁹

Hili e a'u 'a Siosefá pea ne ma'u ha ki'i me'atokoni, na'á ne fekau leva kia Māteni. Na'e 'amanaki ke ne ma'u me'atokoni pongipongi fakataha mo e fāmili Sāmitá ka na'e 'ikai ke ne 'alu ki ai kae 'oua kuo ho'atā. Na'á ne luelue māmālie atu, tu'u 'i he matapā 'o e 'ā ki he 'apí, kaka 'o heka he funga 'aá, fusi hifo hono tataá 'o fakapuliki hono matá, pea tangutu ai pē.¹⁰

"Kuo Mole Kotoa!"

Fāifai, pea toki luelue mai 'a Māteni ki he falé. Na'á ne to'o 'ene nāunau kaí ke kai, 'o 'ikai ke ne pu'aki ha fo'i lea. Ka kimu'a ke kaí, na'á ne kaila "Oiaue, kuo mole hoku laumālie!"¹¹

Na'e puna heni 'a Siosefa ki 'olunga 'o kaila: "Māteni, kuó ke fakamoleki 'a e ngaahi me'a kuo tohí? Kuó ke mau-mau'i ho'o fuakavá, pea 'ohifo ai 'a e fakamala'ia ki hoku 'ulú, pea pehē kiate koe foki?"

Na'e tali mahino ange 'e Māteni, "Io, kuo mole ia, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pe 'oku 'i fē."¹² (Na'e fakahā 'e Māteni ia 'a e ngaahi peesi na'e tohí ki ha ní'hi kehe mei he toko nimá, "pea 'i he fongá ni," na'e fakamatala'i kimui 'e Siosefa, "na'e 'ave ai kinautolu meiate ia."¹³)

Na'e fākafoa 'a Siosefa 'o tangi lāulau, mo kaila: "Kuo mole hono kotoa! Kuo mole hono kotoa! Ko e hā te u fa? Kuó u faiangahala—ko au na'á ku fakatupu e houhau 'a e 'Otuá. 'I he me'á ni, "na'e fakafonu 'a e falé 'e he tangi halotulotú mo e to'é, pea mo e tangi lāulau mamahi tahá," pea ko Siosefa na'á ne fakahaa'i 'a e loto mamahi lahi tahá 'iate kinautolu kotoa.¹⁴

Na'e ta'ofi ai 'a e ngāue 'o e liliú 'i ha vaha'ataimi, pea 'ave 'a e 'ū lau'i peletí mo e ongo me'a liliú meia Siosefa 'o a'u ki he 'aho 22 'o Sepitemá—ko ha fakamanatu fakama-mahi 'o hono vaha'a taimi ke fakatatali ai kimu'á. Na'e toe valoki'i fefeka foki ia 'e he 'Eiki:

"Pea vakai, hono 'ikai tu'o lahi 'a ho'o mau-mau'i 'a e ngaahi fekau mo e ngaahi fono 'a e 'Otuá, pea mo ho'o fakavaivai'i koe ki he ngaahi fakaloto'i 'a e tangatá.

"He vakai, na'e 'ikai totonu ke ke manavahē ki he tangatá 'o lahi ange 'i he 'Otuá. Neongo 'oku lí'aki 'e he tangatá 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá, pea fehí'a ki he'ene ngaahi folofolá—

“Ka na’e totonu pē ke ke faivelenga; pea ‘e mafao atu ‘e ia ‘a hono to’ukupū ‘o poupou’i koe mei he ngaahi ngahau vela kotoa pē ‘a e filí; pea te ne ‘iate koe ‘i he taimi kotoa pē ‘o e faingata’á. (T&F 3:6–8).

Fakakaukau ki he faingata’a hono ma’u ‘o ha fa’ahinga fakahā pehē. Na’e toki mole pē meia Siosefa hono ‘ulu-aki fohā. Na’e mei mole hono uai’i. Pea ko ‘ene pehē ke ‘oange kia Māteni ‘a e ngaahi me’a kuo tohí, na’e fakatupu ia ‘e ha holi mo’oni ke tokoni ki ha kaungāme’a na’e tokoni ange ‘i ha ngāue toputapu. ‘Io, neongo e lahi e loto mamahi ‘a Siosefá, mo e lahi ‘o ‘ene fakakaukau ‘oku falala kia Māteni Hālisí, ka na’e ‘ikai ke ne fakatokanga ‘i ‘a e me’a ‘e taha na’e fie ma’u kakato ‘e he ‘Otuá mei He’ene kau ākongá: falala ma’u pē ki he to’ukupu ‘o e ‘Eikí kae ‘ikai ki he nima ‘o e kakanó. Ko e lelei ‘o Siosefá, he na’á ne ako ‘a e lēsoni ko ‘eni ‘i ha fa’ahinga tu’unga fakama-mahi mo mamafa ‘o ‘ikai ke ne toe fai ha fehalaaki pea ‘ikai fuoloa mei he’ene ma’u ‘a e ‘ū lau’i peletí mo e ongo

Na’e fai ‘e Siosefa mo ‘Ōliva ha ngaahi malanga, ma’u ‘a e ngaahi fakahā kuo lekōtí, pea mo papitaiso ‘i he lotolotonga ‘o e liliu e Tohi ‘a Molomoná.

me’a liliú, na’á ne kamata leva ha tokoni fakalotu vave ‘a ia ko hono tataú kuo te’eki ai ke ‘iloa he māmaní talu mei he ngāue fakafaifekau ‘a Sisū Kalaisí. Na’e kamata mei he fa’ahita’u failau ‘o e 1829, kuo ‘i ai ‘a ‘Ōliva Kautele ko hono tokoni, hono liliu fakafo ‘e Siosefa ha peesi ‘e 588 ‘o e Tohi ‘a Molomoná, ‘a ia ko e ‘aho ngāue fakakātoa ‘e 65.¹⁵ Ko ha ngāue vave fakalilifu ‘eni ‘i hono fakafehoanaki mo ‘ene ngaahi ngāue ki mu’á. ‘Oku mālie foki ke ‘ilo ko hono liliu ‘o e Tohi Tapu ‘a Kingi Sēmisi na’e ‘i ai ha kau

mataotao faka’atamai ‘e toko 47, na’a nau ngāue ‘i ha ngaahi lea fakafonua na’a nau ‘osi ‘ilo’i, ‘i ha ta’u ‘e fitu ke fakakakato.¹⁶

‘Ikai ngata aí, na’e toe fai ‘e Siosefa mo ‘Ōliva ha ngaahi malanga ‘i he lolotonga ‘o e ngāue kāfakafá ni, ma’u pea mo lekooti ha ngaahi fakahā, kau ‘i hono fakafoki mai ‘o e Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné mo e Faka-Melekisētekí, papitaiso, fakahoko hona ngaahi fatongia faka’apí, mo hiki ki Feieti ‘i Niu ‘Toke, ke pulusi ‘a e me’a kuo tohí. Ka ko e mana ma’ongo’onga taha ‘i he ngaahi me’á ni kotoa ‘oku ‘ikai ma’u ia ‘i he vave hono fakahoko ‘o e ngaahi me’á ka ko hono fihitu’u ‘o e me’a na’e lava ‘i ‘i he vaha’ataimi femo’uekina ko iá.

Ko ha Tohi Fakafo mo Fihí

Ko e me’a ‘eni na’e lava ‘i ‘e Siosefa ‘i he ngaahi ‘aho ngāue ko ia ‘e 65 ‘o e liliú, ‘o fakatatau ki ha fakamatala fakanounou mataotao kimu’i ni: “Na’e ‘ikai ngata pē ‘i he kau ai ha ta’u ‘e tahaafe tupu ‘o e hisitōliá [‘i he Tohi ‘a Molomoná] ‘o ha kakai fakafo’ituitui ‘e uangeau nai mo honau hingoá pea mo ha ngaahi feitu’u kehekehe ‘e laungeau, ka ko e fakamatalá ‘oku ‘omai ko ha ngāue ‘a ha kau tefito’i ‘ētita/faihisitōlia ‘e toko tolu—Nifai, Molomona, mo Molonai. ‘Oku taku ‘e he kau tangatá ni na’e makatu’unga ‘enau ngaahi fakamatalá ‘i ha ngaahi lekooti ‘e hongofulu tupu na’e ‘i mu’a. Ko hono olá ko ha tuifio ‘oku fakataha ‘i ai ha ngaahi me’a kehekehe ‘o kamata ‘i he fakamatala hangatonú ‘o a’u ki he fakahū ha ngaahi malangá pea mei he ngaahi tohí ki he ngaahi fakamatala fakafolofolá mo e māú. ‘Oku fie ma’u ha kā-taki lahi kae lava ‘o ‘ilo’i ‘a e ngaahi fakaiiki kotoa ‘o e hokohoko ‘o e ngaahi me’á, tu’unga fakasiokālafí, tohi hohokó, pea mo e ngaahi ma’u’anga lekōtí, ka ‘oku maau ‘aupito e Tohi ‘a Molomoná ia ‘i he ngaahi me’á ni kotoa. Ko e hokohoko totonu ‘o e ngaahi me’á, ‘oku ‘ikai ha’ane toe fehalaaki, neongo ‘a e ngaahi fakamatala ki he taimi ‘i mu’á mo e femahulunaki ‘a e ngaahi fakamatala fakataimí; . . . pea ‘oku tauhi totonu ‘e he kau fai-fakamatalá ‘a e hokohoko mo e fehokotaki ‘a e ngaahi fāmili ‘i ha kau tauhi lekooti Nifai ‘e toko uofulu mā ono mo ha ngaahi tu’i ‘o e kakai Sēletí ‘e toko fāngofulu mā taha (kau ai mo e ngaahi tafa’aki fakafilí). Ko ‘ene fihí he ‘e lava ha taha ‘o fakakaukau na’e ngāue ‘a e taha fa’u tohí mei ha saati mo ha mape, neongo na’e faka’ikai’i mahino ‘e he uai’i ‘o Siosefa Sāmitá . . . na’e ‘ikai ke ne tomu’a hiki ha fa’ahinga me’a pea na’e ‘ikai ke ne tomu’a ako ma’uloto pe ma’u fale’i ‘i he’ene liliu tohí, pea na’á ne fakahā foki na’e kamata ‘e Siosefa ‘a e ngaahi taimi ‘o e tala kae tohí ‘o ‘ikai toe vakai ki he me’a kuo tohí pe ‘e toe lau mai ‘a e konga faka’osí ki ai.”¹⁷

*Na'e kau 'a Siosefa mo 'Oliva
i hono fakafoki mai 'o e
Lakanga Taula'eiki Faka-'Eloné
i he Tele'a Sesikuehaná i he
fa'ahitau failau 'o e 1829.*

Makehe ia mei he 'ikai kau ki ai ha ngaahi me'angäue fakaonopooni lelei pea mo 'ene fäitatau mo'oni mo e ngaahi anga fakafonua 'o e kuonga mu'á mo e ngaahi founa fetu'u-taki na'e fekau'aki mo e tohi pea mo hono liliú.¹⁸

Ko e me'a pē ke fai 'e ha taha 'oku fehengahangai mo e me'á ni ko 'ene fehu'i, na'e founa fēfē ha lava 'e ha tangata—tautaufefito ki ha taha na'e 'ikai ako 'i ha 'api ako—ke fai ha lavame'a pehē? Ko 'eku fakakaukau, na'e 'ikai ko ha fa'u 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi 'a Molomoná he na'e 'ikai ke ne teitei lava 'o fa'u ia. Ka ko e faka'uhingá ni, neongo 'ene ngali mālohí, ka 'oku 'ikai, ko e fakamo'oni aofangatuku ia ki he mo'oni 'o e tohi; pe 'e tu'u ko e fakava'e 'o 'eku fakamo'oni. Ko e me'a pē 'okú ne faí ko hono toe fakamamafa'i 'o e me'a na'e ako'i mai kiate au 'e he Laumālié 'i ha taimi 'oku 'ikai fu'u fuoloa, 'i he'eku hoko ko e faifekau taimi kakató. Na'á ku toutou ma'u ha a'usia fakalaumālie 'i he ngaahi holo toputapu 'o e Senitā Ako'anga Fakafaifekau 'i Polovó pea 'i he ngaahi tafungofunga mo e ngaahi tele'a 'o Sikotilaní, na'e ui 'a Siosefa Sāmita 'e he 'Otuá, na'e hoko ko 'Ene me'angäue 'i he ngaahi 'aho kimui ní, pea na'á ne 'omai ha tohi na'e 'i mu'a ia te'eki ai ke fā'ele'i iá, ko ha tohi 'oku mo'oni mo ta'e hano tatau—ko e maka-tu'u-loto ta'e hano tatau 'o ha mo'ui faka-'otua 'o e fiefiá.

'Oku ou toe fakahā foki ko e mo'ui 'a Siosefa Sāmitá ko ha fakamo'oni fefeka ia 'o e me'a 'e hoko ko ha pōpoaki aofangatuku 'o e tohi ni. 'Oku fakahā 'e Nifai 'i he kamata'anga pē 'o e Tohi 'a Molomoná, "Vakai, ko au, Nifai, te u fakahā kiate kimoutolu 'oku 'i he kakai kotoa pē kuo fili 'e he 'Eiki 'a 'ene *ngaahi 'alo'ofa* ongongofuá, koe-'uhí ko 'enau tuí" (1 Nifai 1:20; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'i). 'I he faka'osinga 'o e tohi, 'oku kole ai 'a Molonai, "Vakai, 'oku ou fie na'ina'i kiate kimoutolu 'o ka mou ka lau 'a e ngaahi me'á ni . . . ke mou manatu'i hono lahi 'o e 'alo'ofa 'a e 'Eiki ki he fānau 'a e tangatá, talu mei

he fakatupu 'o 'Ātamá 'o a'u mai ki he taimi te mou ma'u ai 'a e ngaahi me'á ní" (Molonai 10:3; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'i).¹⁹

'Oku fakahā'i 'e he fakamo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná mo e hisitōliá mei he kamata'angá ki he'ene 'osi, 'oku hōifua lelei 'a e 'Otuá ke ngäue, fakamo'ui, pea mo tāpuaki'i kinautolu 'oku tafoki kiate Ia—neongo 'a 'enau ngaahi angahalá mo e ta'e-haohaoá—'i he fakatomala mo'oni mo tuí.

Ke ke Falala ki he 'Otuá

'Oku 'ikai fie ma'u ke haohaoa ho'o mo'uí ka ke toki lava 'o hoko ko ha me'angäue lelei 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá, 'o tatau pē mo Siosefa Sāmita. Na'e hoko 'a e fehalaáki, tōnounou, mo e puputu'ú ko ha kongá 'o e mo'ui mo e misiona 'o Siosefá, pea te nau hoko foki ko ha kongá ho'o mo'uí. Kae 'oua 'e siva ho'o 'amanakí. 'Oua na'a fakatauele'i koe ke ke fakakaukau "kuo mole hono kotoa." 'Oku 'ikai mole hono kotoa pea he 'ikai teitei mole ia 'iate kinautolu 'oku tafoki ki he 'Otuá 'o e 'alo'ofá mo mo'uí.

'Oku 'i ai hao Tokoua pe Tuonga'ane 'okú Ne tokanga'i koe, mateuteu ke fakahaofi koe, tokoni'i ho'o ngäué 'aki 'a e nima 'oku mālohi fau ange 'i ho nima 'o'ou—ko hono mo'oni, 'oku mālohi lahi ange 'i he fakataha'i kotoa 'o e ngaahi nima 'o e kakanó. 'Oku 'i ai 'a e ongo to'ukupu ko iá ke poupu'i pea mo tāpuaki'i koe, "i he taimi kotoa pē 'o e faingata'á" (T&F 3:8), neongo pe 'oku fēfē ho'o ongo'i tuēnoá pe lotofoi. Ko ia, 'i ho'o fononga'ia ho'o mo'uí, falala ki he ongo to'ukupu ko iá pea "ke ke mālohi koe peá ke loto to'a, 'oua [te ke ilifia], 'oua na'á ke manavahē . . . he ko [e 'Eiki] ko ho 'Otuá, ko ia ia 'oku mo o mo koé; 'e 'ikai te ne fakatukutuku'i koe pe li'aki koe" (Teutalōnome 31:6).

Na'e 'ilo'i 'eni 'e Siosefa peá ne liliu 'a e māmaní. Te ke lava foki mo koe. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. 'I he *History, Volume 1: 1832–1844*, vol. 1 'o e Histories series of *The Joseph Smith Papers*, (2012), 14; vakai foki, josephsmithpapers.org.
2. 'I he *History Vol. 1:1832–44*, 83.
3. Vakai, Oliver Cowdery, "A Remarkable Vision," *The Latter-day Saints Millennial Star* 7 (Nov. 1840): 175.
4. Vakai, Martin Harris, 'i he *Tiffany's Monthly*, June 1859, 170.
5. Vakai, *History, Vol. 1: 1832–44*, 244; vakai foki, Gospel Topics, "Book of Mormon Translation," lds.org/topics.
6. Vakai, *Histories, Vol. 1:1832–44*, 245.
7. Vakai, *Histories, Vol. 1:1832–44*, 245–46.
8. Vakai, Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches of Joseph Smith the Prophet, and His Progenitors for Many Generations* (1853), 118.
9. Vakai, Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches*, 119–20.
10. Vakai, Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches*, 120.
11. 'I he Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches*, 121.
12. 'I he Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches*, 121.
13. 'I he *History Vol. 1:1832–44*, 247.
14. 'I he Lucy Mack Smith, *Biographical Sketches*, 121–22.
15. Vakai, John W. Welch, "How Long Did It Take Joseph Smith to Translate the Book of Mormon?" *Ensign*, Jan. 1988, 47.
16. Vakai, King James I of England," kingjamesbibleonline.org/King-James.php.
17. Grant Hardy, *Understanding the Book of Mormon: A Reader's Guide* (2010), 6–7.
18. Vakai, Terryl L. Givens, *By the Hand of Mormon: The American Scripture that Launched a New World Religion* (2002), 156.
19. Vakai, Grant Hardy, *Understanding the Book of Mormon*, 8.

KO HONO

Utu

‘O E NGAAHI PALE ‘O E

Angamā‘oni‘oní

*He ‘ikai ha me‘a lelei ‘e ta‘ofi meiate
kinautolu ‘oku ‘a‘eva angatonú.*

‘O ku moveuveu mo‘oni ‘a e māmaní (vakai, T&F 45:26). Ko e lahi ‘o ‘etau ngaahi palopalemá ‘oku ‘i he tafa‘aki fakalaumālié. Ko ha ngaahi palopalema fakasosaieti ia ‘oku ‘ikai ke tau lava fakafo‘ituitui ‘o faka-lelei‘i. Neongo ia, ‘oku ‘i ai ha ngaahi pale te tau lava ke ma‘u fakafo‘ituitui, ‘o a‘u ki he taimi ‘oku hōloa ai ‘a e anga-mā‘oni‘oní he funga ‘o e māmaní.

Ko e fo‘i fakakaukau ko ia ‘o e “fakapale‘i ‘o e anga-mā‘oni‘oní” ‘oku ‘ohofi ia ‘i he māmani ‘o e ‘aho ní. Ko hono fakaloto‘i ko ia ‘o e kakaí ke nau fili ‘a e anga-mā‘oni‘oní ko ha tukupā motu‘a. “Ko e tangata fakakakanó ko e fili ia ki he ‘Otuá” (Mōsaia 3:19). Kuo ‘i ai ma‘u pē ha “fehanganhangai ‘i he me‘a kotoa pē” (2 Nifai 2:11).

Ko e faikehekehe ‘i he ‘aho ní, ko e “fu‘u fale lahi mo ‘ata‘ataá” (1 Nifai 8:31) mo e kau fakaangá ‘oku nau le‘olahi ange, fakafekiki lahi ange, kae si‘i ange ‘enua kātaki ‘i ha toe taimi he lolotonga ‘o ‘eku mo‘uí. ‘Oku nau fakahaa‘i e hōloa ‘enua tuí ‘i ha ngaahi me‘a lahi, ‘i he taimi ‘oku nau tokanga lahi ange ai ki honau ongoongó ‘i he fakakaukau‘i ‘e he kakaí ‘a e hisitōliá kae ‘ikai ke nau kau mo e ‘Otuá. Na‘e ‘i ai ha taimi na‘e mahino ai ki ha kongā lahi ‘o e kakaí ‘e fakamāu‘i kinautolu ‘i he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, kae ‘ikai ko e ngaahi fakakaukau manakoa pe fakakaukau fakapoto mālohi ‘o e kuongá. ‘Oku tokanga lahi ange ha ni‘ihi na‘a manuki‘i kinautolu ‘e ha ni‘ihi ‘i hano fakamāu‘i kinautolu ‘e he ‘Otuá.

‘Oku ‘ikai fo‘ou e fepaki ‘i he vā ‘o e lelei mo e koví. Ka ko e ‘aho ní, ‘oku mā‘olunga ange pēseti ‘o e kakaí ‘oku nau mā‘uhala tokua ‘oku ‘ikai ha tu‘unga mo‘ui totonu, mo angatonu ‘oku totonu ke talangofua ki ai ‘a e kakaí kotoa.

Neongo ia, kuo te‘eki ma‘u ‘e he Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ha kāingalotu faivelenga ange peheni. ‘Oku fakafofonga‘i ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí, fakataha mo ha ni‘ihi kehe ‘oku nau ma‘u e ngaahi tu‘unga mo‘ui mahu‘inga tataú, ha ki‘i motu ‘o e tuí ‘i ha tahi ‘o e veiveiuá mo e ta‘e-tuí. ‘Oku tau ‘ilo, hangē ko e fakamatala ‘a e palōfita ko ‘Alamaá, kuo “te‘eki hoko ‘a e faiangahalá ko e fiefia” (Alamā 41:10) pea ko e palani ‘a e Tamaí ma‘a ‘Ene fānaú ko ha “palani ‘o e fiefia” (Alamā 42:8, 16).

Fai ‘e Eletā
Quentin L. Cook
‘O e Kōlomu ‘o e
Kau ‘Aposetolo ‘e
Toko Hongofulu
Mā Uá

*Kapau ‘oku ‘ikai
ke tau tokanga,
‘e lava ke ‘ai
kitautolu ‘e he
māmani ke tau
tokanga taha ki
he ngaahi me‘a
‘oku nau fusi
atu kitautolu
mei he tukupā
fakalaumālie
mo‘oni.*

Ko 'eku faka'amú ke fai ha ngaahi fokotu'u 'e lava 'o tokoni fakafo'ituitui kiate kimoutolu mo homou fāmilí fakakātoa, ke mahino lelei ange pea mo ma'u 'a e ngaahi pale 'o e mo'ui anga-mā'oni'oni.

Ko e Pale 'o e Tu'unga Fakalaumālié

“Te u fokotu'u fēfē 'a e tokanga ki he koloá ki hono tu'unga totonú 'i he'eku feinga ke a'usia ha fakalakalaka fakalaumālié?”

Ko ha konga lahi kitautolu 'o e māmani ko 'ení. 'Oku hoko 'a e tafa'aki ki he koloa 'o e mo'ui faka-'ahó ko ha palopalema mahino. 'Oku meimei ke siofi 'e he sosaieti 'a e me'a kotoa 'o fakatatau mo e ngaahi pale fakamāmani.

'Oku fakamahino 'e he talamu'aki ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'a e palopalema ko 'ení ke fakatokanga mai e ngaahi fakatu'utāmakí, 'omi ha fakahinohino ke teuteu mo malu'i 'aki kitautolu he taimí ni pea 'i he kaha'ú, pea mo 'omai ha 'ilo mahu-'inga ki he kaveingá ni: “Oku 'ikai te nau kumi ki he 'Eikí ke fokotu'u 'ene mā'oni'oni, ka 'oku 'a'eva 'a e tangata takitaha 'i hono hala pē 'o'ona, pea fakatatau ki he tatau 'o hono 'otua 'o'oná, 'a ia ko hono tataú 'oku hangē ko e māmani, 'a ia 'oku 'i he tatau 'o e tamapua” (vakai, T&F 1:16).

Na'e ako'i 'e Palesiteni Sipenisá W. Kimipolo (1895–1985) 'e lava ke kau 'i he ngaahi 'otua tamapua' 'a e tu'unga fakaakó, ngaahi mata'itohí, koloá, 'apí, ngaahi nāunau falé, pea mo ha ngaahi koloa fakamāmani kehe. Na'á ne pehē ko e taimi 'oku tau fakamu'omu'a ai 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai

fu'u mahu'inga ko 'ení 'i ha founa 'okú ne holoki ai 'etau hū ki he 'Eikí pea fakavaivai'i ai 'etau feinga ke fokotu'u 'Ene mā'oni'oni mo fakahoko 'a e ngāue 'o e fakamo'uí 'i he lotolotonga 'o e fānau 'a e Tamai Hēvani, 'oku tau ngaohi ai ha ngaahi tamapua.¹

'Oku fakatupu he taimi 'e ni'ihí 'e he sio fakamāmani ke tau tokanga ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke fu'u 'asi fēfē 'o hangē ko e holi ki ha koloa lahi ka 'oku nau 'ave kitautolu mei he tukupā fakalaumālié mo'oni.

Na'á ku fakatokanga'i 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí ha faka'ali'ali mālie na'e lahi hano ngaahi fōtunga makehe. Na'e 'asi 'a e ngaahi fōtungá 'i lalo 'i ha fuka na'e pehē, “Kapau 'e hā'ele mai 'a Kalaisi he pooni, ko hai 'e hā'ele mai ki a?” Kapau 'oku tonu 'eku manatú, na'e 'asi ai 'a e ngaahi 'ata ko 'ení:

- Ko ha fefine mahaki mo toulekeleka 'i ha mohenga na'e tauhi 'e ha neesi.
- Ko ha fa'ē kei talavou mo ha pēpē toki fā'ele'i.
- Ko ha fāmilí mo ha fānau fiekaia 'oku nau fetāngihi.
- Ko ha fāmilí tu'umālie.
- Ko ha fāmilí fiefia mo anga fakatōkilalo mo ha fānau tokolahi 'oku nau hiva fiefia fakataha.

'Oku tau 'ilo'i ko e taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a e Fakamo'uí, he 'ikai ke tau 'ilo'i 'a e 'ahó pe ko e houá. 'Oku tau toe 'ilo foki 'i he'etau hoko ko e kau Kalisitiane, ke tau tokanga'i 'a e paeá mo e masivá pea pehē mo e utoú mo e tamai maté. Ka neongo ia, na'e mei tonu ange 'a e fuká kapau na'e pehē, “Kapau na'e hā'ele mai 'a Kalaisi he pooni, ko hai 'e mateuteu ke fakafetaulaki kiate Iá?”

Ko 'eku fakakaukau hono uá, na'e talamai 'e he ngaahi 'atá ni 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e tu'unga fakatu'asino 'o e kakaí kae hala'atá ha me'a fekau'aki mo honau tu'unga fakalaumālié mo 'enau tukupā kia Kalaisí.

Ko e kamata'anga hono vakai'i 'etau mo'uí pea mo 'etau tukupā ki he Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelé ko e papitaiso. Na'e hoko hotau papitaisó 'i ha ngaahi ta'u fuoloa kimu'a, tuku kehe 'a e kau ului fo'ou mo e kau valevalé.

'Oku lea mālie 'a e palōfita ma'ongo'onga ko 'Alamaá kiate kitautolu 'i he'ene pehē: “Pea ko 'eni vakai, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'e hoku kāinga, kapau kuo mou ongo'i ha liliu 'i homou lotó, pea kapau

**'Oku tokanga
'a māmani ki
he ngaahi
palopalema
faka'eko-
nōmika
faka'ahó,
ka 'oku fie
ma'u 'etau
tokangá ke nofo
'i he ngaahi me'a
fakalaumālié.**

‘Oku fie ma’u ke tukutaha ‘etau tokangā pea mo toe lahi ange tō ‘etau fakamamafā ki he ngaahi me’a fakalaumālié.

kuo mou fie hiva ‘aki ‘a e hiva ‘o ‘ene ‘ofa huhu’í, ‘oku ou fie fehu’i atu, pe ‘oku mou lava ‘o ongo’i pehē he taimí ni?” (‘Alamā 5:26).

Na’e toe hoko atu ‘a ‘Alamā mo ‘ene pōpoaki mahu-‘ingá, ‘a ia ‘oku mahu’inga ki hotau kuongá. ‘Okú ne fehu’i hangatonu ki he Kāingalotú, kapau te nau mate, pe kuo nau mateuteu nai ke fe’iloaki mo e ‘Otuá. Pea toki fakamamafa’i leva ‘e ‘Alamā ha ngaahi ‘ulungaanga lelei ‘e fā ‘oku tau fie ma’u ka tau ta’e-halaia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá:

‘Uluakí, “kuo fe’unga nai [‘etau] loto-fakatōkikaló?” ‘Oku hangē ‘eni ha foki ki he fie ma’u kae papitaisó—‘o tau fakavaivai’i kitautolu mo ma’u ha loto mafesifesi mo ha laumālie fakatomala.

Uá, “kuo mole kotoa koā meiate [kitautolu] ‘a e loto hiki-siá?” ‘Oku fakatokanga ‘a ‘Alamā ke ‘oua ‘e tāmoloki ‘i hotau lalo va’é ‘a e Tokotaha Mā’oni’oni pea mo e ‘ulupupula ‘i he hīkisiá—‘o tuku hotau lotó ‘i he ngaahi me’a muna ‘o e māmaní mo e fakakaukau ‘oku tau lelei ange ‘i he nī’ihi kehé.

Tolú, kuo “mole kotoa [koā ‘iate kitautolu] ‘a e meheká?” ‘E lava ke fakatu’utāmaki taha ‘a e meheká ‘iate kinautolu ‘oku nau ma’u ha ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga ka ‘oku ‘ikai ke nau ongo’i hounga’ia koe’uhí he ‘oku nau tokanga pē ki he me’a ‘oku ma’u ‘e he nī’ihi kehé. Ko e “mo’ui meheká”² kuo tupulakí ‘o hangē ko hono fetongi ‘e he mana-koá mo e koloá ‘a e tuí mo e fāmílí ‘o hoko ko ha tefito’i faka’ānaua ‘a e sosaieti.

Faá, ‘oku tau manukí’i pe fakatanga’i nai ‘a hotau ngaahi tokouá mo e tuofāfiné? Mahalo te tau ui ‘eni ‘i he māmani ‘o e ‘aho ní ko e fakamālohi (vakai, ‘Alamā 5:27–30, 53–54).

‘E ‘i ai ‘apē ha me’a ‘e toe kaunga tonu lahi ange ki he ngaahi palopalema hotau kuongá ‘i he pōpoaki ko ‘eni fekau’aki mo e loto fakatōkikaló, hīkisiá, meheká, mo e fakatangá? Ko e vālau lahi taha ‘i he funga ‘o e māmaní

‘oku fekau’aki ia mo e ngaahi palopalema faka’ekonōmika faka’ahó. Ka ‘oku si’i hano alea’i ke foki ki he ngaahi tefito’i mo’oni faka-Kalaisí ‘o tokanga ki he teuteu ke fe’iloaki mo e ‘Otuá pea mo e tu’unga hotau laumālié. ‘Oku fie ma’u ke fakatonutonu ‘etau mo’uí mo fakatupulakí ‘etau fakamamafa ki he ngaahi me’a fakalaumālié.

Ko e Pale ‘o e Ngaahi Fāmili Anga-mā’oni’oni

“Oku totonu ‘apē ke tau ohi hake hotau fāmílí ‘i ha ngaahi feitu’u ‘oku tokosi’i ai e kāingalotu ‘o e Siasí mo ‘ākilotoa kitautolu ‘e ha ngaahi kovi, fakakikihī, mo ha fakafepaki lahi ki he anga-mā’oni’oni?”

Na’á ku ma’u mo hoku uaifi ko Melé ‘a e ngaahi hoha’á ni, ‘i he’ema kamata ohi hake ‘ema fānaú ‘i Seni Felenisisikou Pei ‘Ēliá, ‘i Kalefōnia, USA, ‘i he konga kimui ‘o e 1960 tupú. Na’e fu’u tokosi’i ‘aupito ‘a e Kāingalotú. Neongo na’e lelei ha tokolahi ‘o e kakaí, ka na’e hoko ‘a e Pei ‘Ēliá ko ha feitu’u lata’anga ki he ngāue ‘aki ‘o e faito’o kona tapú pea mo e tō’onga angahala kotoa pē.

Na’e lahi fe’unga ‘a e liliu ‘i he sosaieti ke kole ai ha palesiteni fakasitiei tokanga ki he kau taki ‘o e Siasí pe ‘oku totonu ke ne poupou’i ‘a e kau mēmipa ‘o e Siasí ke nau kei nofo ‘i he Pei ‘Ēliá. Na’e tuku kia ‘Eletā Hāloti B. Lī (1899–1973), na’e hoko he taimi ko iá ko e mēmipa fuoloa taha ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ke ne fakalelei’i ‘a e palopalemá ni. Na’á ne fakamatala ‘o pehē na’e ‘ikai ke ue’i ‘e he ‘Eikí ke langa ha temi-pale ‘i homau feitu’ú kae mavahe ‘a e kāingalotú ia. Na’e mahino mo ongo ‘a ‘ene fale’i kiate kimautolú:

1. Fokotu’u ‘a Saione ‘i hotau lotó mo hotau ngaahi ‘apí.
2. Hoko ko ha maama kiate kinautolu ‘oku tau nofó.
3. Tukutaha ho’o tokangá ki he ngaahi ouau ‘o e temi-palé mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku ‘i ai.

Na'a mau fakamahu'inga'i 'a e fale'i 'a 'Eletā Līf mo feinga ke muimui ki ai 'i homau fāmīlī.

'Oku fie ma'u ke tau fakamamafa'i hono tauhi 'o e tui fakalotū 'i he 'apī 'aki hono fakahoko 'a e lotu fakafāmīlī faka'ahó mo e ako folofolá pea mo hono fakahoko 'o e efiāfi fakafāmīlī fakauike 'i 'apī, 'i hono langa ko ia 'a Saione 'i hotau lotó mo hotau ngaahi 'apī. Te tau lava heni ke ako'i mo fakahinohino ai 'etau fānaú. 'Oku tau fai 'eni 'i he 'ofa mo e anga'ofa, ta'ofi 'a e fakaanga'i ta'e-aonga 'o 'etau fānaú mo hotau malí.

Tatau ai pē pe 'oku tau nofo 'i fē pea a'u ai pē kapau te tau fakahoko totonu 'a e me'a kotoa, 'e kei 'i ai ha fānau te nau kei fai ha ngaahi fili ta'e-fakapotopoto 'e fakaiku ki ha ngaahi hala 'oku tapui. 'I he'ene peheé, 'oku mahu'inga ke tokoni'i hotau to'u kei talavou' ke nau fili tokamu'a 'a e me'a te nau lea 'akí pe me'a ke fai 'i he taimi 'e fokotu'u ange ai 'e he nī'ihī kehé ha me'a 'oku ta'e-taau pe 'ulí.

Na'e ako 'ema fānaú 'i ha ngaahi ako'anga na'e toko ua pe toko tolu pē ai 'a e fānau na'e Siasí. Na'a mau alea'i 'i he efiāfi fakafāmīlī 'i 'apī, 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakaako kotoa pē pea kimu'a 'i he ngaahi 'ekitiviti fakaakó, 'a e ngaahi tali lelei ke fai kapau te nau 'i ha ngaahi tu'unga faingata'a. Na'a ma 'eke ange pe ko e

hā ha'anau tali ki honau ngaahi kaungāme'a ko ē te nau talaange, "Oua te ke vale, 'oku fai ia 'e he taha kotoa," "He 'ikai ke 'ilo ia 'e ho'o ongomātu'á," pe "He 'ikai kovi ha'ane tu'o taha."

Na'a mau talanoa ki he'ema ha'isia ki he 'Eikí.

Na'a ma fakamahino'i ange 'oku tau muimui 'i he sīpinga 'a Kalaisí 'i he taimi 'oku tau teunga taau aí, faka'aonga'i 'a e lea 'oku ma'a mo fe'ungá, pea faka'ehi'ehi mei he pono-kalafí, 'a ē 'oku fie ma'u he taimí ni ke ako'i ki he fānau ta'u Palaimelí koe'uhí ke nau lava 'o mo'ui ma'a.

Na'a mau talanoa kau kia Siosefa 'o 'Isipité, 'a ē na'e hola 'i he taimi na'e fehangahangai ai mo e fie ma'u ta'efe'unga 'a e uaifi 'o Potifaá (vakai, Sēnesi 39:7–12).

Na'e foua he'ema fānaú takitaha ha me'a 'a ia na'e 'aonga ai 'a e teuteu ko 'ení, ka ko e lahi taha 'o e taimí na'e malu'i kinautolu 'e honau ngaahi kaungāme'á koe'uhí he na'a nau 'ilo'i 'enau ngaahi tu'unga mo'uí mo 'enau tui fakalotú.

Ko e taimi na'e telefoni mai ai 'ema ta'ahine ko Kefilíní, ki he'ene fa'eé 'i he hili 'o 'ene mavahe ki he 'univēsítí, na'e fakamatala ki ai 'e Mele 'a e ngaahi me'a na'e saí'ia ai 'i he Fakamo'uí. Na'e faka'aonga'i ma'u pē 'e Mele 'Ene sīpingá mo Hono 'ulungāngá ke tokoni 'i he palopalema na'e telefoni mai 'a Kefilini ke na alea'í.

*Te tau lava 'o ohi
hake ha fānau
anga-mā'oni'oni
'i ha meimei feitu'u
pē 'o e māmaní
kapau 'oku nau
ma'u ha fakava'e
mālohi 'ia Sīsū
Kalaisi mo 'Ene
ongoongolelei.*

‘Oku ou tui te tau lava ‘o ohi hake ha fānau mā-
‘oní‘oní ‘i ha meimei feitu‘u pē ‘o e māmaní kapau te
nau ma‘u ha fakava‘e mālohi ‘ia Sisū Kalaisi mo ‘Ene
ongoongolelé. Na‘e fakamatala‘i ‘e Nifai ‘a e ako‘i
hono fāmílí mo e kakaí ‘aki ‘ene pehē, “Oku mau
lea ‘ia Kalaisi, ‘oku mau fiefia ‘ia Kalaisi, ‘oku mau
malanga ‘aki ‘a Kalaisi, ‘oku mau kikite ‘ia Kalaisi, pea
‘oku mau tohi ‘o fakatatau mo ‘emau ngaahi kikitē,
ke ‘ilo ‘e he‘emau fānau ki he tupu‘anga ‘a ia te nau
lava ke sio ki ai ke ma‘u ai ha fakamolemole ‘o ‘enau
ngaahi angahalá” (2 Nifai 25:26).

Kapau te tau fai ‘eni, ko e taimi ‘e fai ai ‘e he‘etau
fānau ‘a e ngaahi fili ta‘e-fakapotopotó, te nau ‘ilo
‘oku ‘ikai mole ‘a e me‘a kotoa pea te nau lava ‘o
‘ilo honau hala ki ‘apí. ‘Oku ou fie fakapapau‘i atu
kiate kimoutolu ‘e tāpuekina kimoutolu mo homou
fāmílí ‘i ho‘omou fāifeinga ke fakamālohia ‘a e mē-
mipa takitaha ‘o homou fāmílí ‘o fou he tui ki he
‘Eiki ko Sisū Kalaisi.

Kapau te tau muimui he fale‘i ‘a ‘Eletā Líí ‘o hoko
ko ha maama ‘i he lotolotonga ‘o kinautolu ‘oku tau
nofó, he ‘ikai ke lava ‘o pulia pe ko hai kitautolu.
‘Oku totonu ke hā ‘i hotau ‘ulungāngá ‘a e me‘a ‘oku
tau fakamahu‘inga‘i mo ‘etau tuí. ‘Oku totonu ke tau
kau ‘i he ngaahi me‘a fakapolitikalé kapau ‘oku taau.

‘Oku ‘omi ‘e he mo‘ui taau ke ma‘u ha lekomeni
temipalé, ma‘u ‘o e ngaahi ouau fakatemipalé, pea
mo e fai pau ki he‘etau ngaahi fuakavá, ‘a e fa‘ahinga
tokanga mo e vīsone ke tu‘u ma‘u ‘i he hala ‘o e fua-
kavá. Ko e taimi ‘oku mo‘ui taau ai hotau to‘u tupú ke
fakahoko ‘a e papitaiso ma‘á e pekiá, ‘e taau ‘a ‘enau
mo‘uí.

‘Oku fie ma‘u ke tukutaha hotau iví ki he fakamā-
lohia hotau fāmílí ‘aki ‘etau pōtalanoa, fiefia, malanga,
pea mo kikite kau kia Kalaisi koe‘uhí ka tau lava ‘o
ma‘u ‘a e pale ‘o e fāmili anga-mā‘oní‘oní mo hoko
ko ha fāmili ta‘engata.

‘Oku mahino ‘etau tokāteline fekau‘aki mo ki-
nautolu ‘oku te‘eki mali ka ‘oku nau mo‘ui anga-
mā‘oní‘oní: “Ko e kāingalotu faivelenga ko ia ‘oku
‘ikai lava ‘i honau ngaahi tūkungá ke nau ma‘u ‘a e
ngaahi tāpuaki ‘o e mali ta‘engatá mo e tu‘unga ko e
mātu‘a ‘i he mo‘ui ko ‘ení, te nau ma‘u ‘a e ngaahi tā-
puaki kotoa ko ia ne ‘osi tala‘ofa ‘akí ‘i itāniti, ka kuo
pau ke nau tauhi e ngaahi fuakava ne nau fakahoko
mo e ‘Otuá.”³

**Ko e ‘ofá ‘a e
me‘a mahu-
‘inga taha ki he
fiefia ‘i he mā-
mani ko ‘ení.**

Ko e Pale ‘o e Fiefiá

*“Ko e hā e ngaahi lelei ‘oku totonu ke u toko-
naki ma‘a ‘eku fānau ke nau fiefia mo lavame‘a ‘i
he mo‘uí?”*

Kuo ‘osi fa‘u ‘e Lusifā ha tatau loi pe fakangalingali
‘o e fiefiá ‘oku ‘ikai tatau mo e anga-mā‘oní‘oní pea te
ne takihala‘i kitautolu kapau he ‘ikai ke tau tokanga.
‘Oku hoko ha kongá lahi ‘o ‘etau ngaahi palopalema
he ‘aho ní koe‘uhí he ‘oku tulifua ‘a e māmani faka-
tu‘asinó ki ha ‘uhinga hala ‘o e fiefiá. ‘Oku tau ‘ilo mei
he Tohi ‘a Molomoná na‘e hoko ‘a e palopalemá ni
‘i he ngaahi to‘u tangata kotoa. ‘Oku tau toe ‘ilo foki
‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma‘u mei he mo‘ui ‘aki e
ngaahi fekau.

‘Oku pehē ‘e he Tu‘i ko Penisimaní, “Oku ou loto
ke mou fakakaukau ki he tu‘unga monū‘ia mo faka-
fiefia ‘o kinautolu ‘oku tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e
‘Otuá. He vakai, ‘oku nau monū‘ia ‘i he me‘a kotoa
pē, ‘a e me‘a fakamāmaní mo e fakalaumālié fakatou-
‘osi; pea kapau te nau kātaki ‘i he tui faivelenga ‘o a‘u
ki he ngata‘angá, ‘e ma‘u hake ‘a kinautolu ki he langí
koe‘uhí ke nau nofo mo e ‘Otuá ‘i he tu‘unga fiefia
‘oku ‘ikai hano ngata‘anga. ‘Oiauē, manatu, manatu
‘oku mo‘oní ‘a e ngaahi me‘á ni; he kuo folofola ‘aki
ia ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá” (Mōsaia 2:41).

Kuo u muimui‘i ‘i ha ngaahi ta‘u lahi ha savea
na‘e kamata ‘i he ta‘u 1930 tupú. ‘I he kamata‘angá,
na‘e kau ‘i he saveá ha kau tangata ‘e toko 268 ‘i ha
‘univēsití ‘iloa ‘a ia na‘e toutou vakai‘i ‘i he kotoa
‘o ‘enau mo‘uí. Na‘e hoko kimui ange ‘a e hou‘eiki
fafiné ko ha kongá ‘o e saveá. Na‘e fe‘unga ‘a e saveá
mo ha ta‘u ‘e 70. Ko e taumu‘a ‘o e ‘uluaki saveá ke
‘ilo‘i ki he lahi taha ‘e lavá fekau‘aki mo e lavame‘á
mo e fiefiá.

Na‘e fakahaa‘i ‘e he saveá na‘e ‘ikai ke tomu‘a tala
‘e he maaka lava ki he ‘univēsití ia mo e ‘avalisi ‘o

e māká pe 'e lavame'a pe fiefia ha taha kimui ange 'i he mo'uí. Ka ko ha tafa'aki 'e taha na'e mā'olunga ai 'enau fekau'akí ko e fiefia kei si'i 'i he fāmilí. Na'e meimei ke lipooti 'e he kakai lalahi fiefia mo lavame'á na'e fakahaa'i 'e he'enau fa'eé 'i he lea 'a 'enau 'ofá mo e ongo'i 'ofá pea na'e 'ikai ke nau faka'aonga'i ha tautea fefeka. Na'e fakatou fefakahaa'i'aki 'e he ongomātu'á 'ena fe'ofa'akí pea pehē ki he'ena fānaú, 'a ia na'a nau mā'u ha ngaahi vā fetu'utaki fiefia mo ha loto 'ofa mahino mo kinautolu. Na'e fokotu'u 'e he ongomātu'á ha 'ātakai fakafāmilí maau pea na'e fai ha tui na'á na faka'apa'apa'i 'a e tau'atāina 'a 'ena fānaú.

'Oku lipooti 'e ha tohi aofangatuku na'e pulusi 'o e saveá 'i he 2012 'o pehē: "Oku si'i ha ngaahi tu'unga 'o e lavame'a he mo'uí 'e lava ke hoko mei he ngaahi tu'unga fakapa'anga mo fakasosiale lelei 'i he kamata-'angá, 'e tatau mo hono 'ofa'i pe 'ofeina 'i he kei si'i." 'Oku fekau'aki lahi ange ha tu'unga kei si'i fiefia mo e lavame'á 'o laka ange 'i he potó, tu'unga fakasosiale, pe poto he sipotí. Na'e toe 'ilo foki 'i he saveá "oku tala lahi ange 'e he me'a 'oku tonu 'i he kei si'i 'a e kaha'ú 'o sai ange 'i he me'a 'oku fehalaákí."⁴

'Oku fakahaa'i fakakātoa 'e he saveá 'oku a'u pē ki ha taimi 'oku hoko ai ha ngaahi palopalema mo ha ngaahi fehalaaki lahi, ko e tokolahi taha 'o e fānaú 'oku nau ta'emangoi, pea 'e lava 'e he fefalala'aki 'oku fakatupulaki 'e he ngaahi vā fetu'utaki 'ofa mo e mātu'á, tautautefito ki he fa'eé, 'o fakaiku ki ha fiefia 'oku tu'uloa 'i he mo'uí. Ko e me'a na'e mālie kiate aú, neongo na'e 'ikai faka'ohovale, ko e faitatau

kakato 'a e saveá mo e me'a 'oku ako'i 'e he ngaahi folofolá mo e Siasí fekau'aki mo e fāmilí. 'Oku fakamamafa'i 'e he Siasí 'a e efiafi fakafāmilí 'i 'apí, lotu fakafāmilí, fakahaa'i 'o e 'ofá, faaitaha 'a e fāmilí, mo e ngaahi tukufakaholo fakafāmilí, 'a ia ko e fa'ahinga 'ekitiviti pē ia na'e fakahaa'i 'e he saveá te ne fakatupu ha kakai lalahi fiefia mo lavame'á.

'Oku kamata 'aki 'e Nifai 'a e Tohi 'a Molomoná 'aki hono fakahaa'i 'ene hounga'ia 'i he "ongomatu'a lelei" (1 Nifai 1:1), ka ko e me'a 'oku mahu'inga mo'oní ko 'etau takitaha tomu'a fili pe ko e fa'ahinga mātu'a fēfē kinautolu koe'uhí ke lava 'a hotau hakó 'o fakahaa'i fiefia na'e fanau'i mo kinautolu 'i ha mātu'a lelei.

Ko e me'a mahu'inga taha te ke lava 'o faí ko ho'o fakapapau'i 'oku 'ilo'i 'e ho'o fānaú mo kinautolu 'okú ke tokoni'i 'okú ke 'ofa 'iate kinautolu. Ko e me'a mahu'inga taha ki he fiefiá ko e 'ofá.

Ko e Pale 'o e Tu'umālie 'i he Fonuá

"Oku 'ikai lavame'a fēfē homau fāmilí 'i he koloa fakamatelié. Ko hono 'uhingá nai ko e 'ikai ke mau anga-mā'oni'oni fe'ungá?"

'Oku mahino 'a e folofolá ko e mo'uí 'aki e ngaahi fekau 'okú ne 'ai ke tau tu'umālie 'i he fonuá. Kae tuku ke u fakapapau'i atu 'oku 'ikai fuatatau 'a e tu'umālie 'i he fonuá 'e he lahi ho'o 'akauni 'i he pangikeé. 'Oku mahulu hake ai hono 'uhingá.

'Oku ako'i 'e he palōfita ko 'Alamaá 'i he'ene lea ki hono foha ko Hilamaní, "E fakatau pē ki ho'o tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'a ho'o monū'ia 'i he fonuá; pea 'oku totonu foki ke ke 'ilo'i, kapau 'e 'ikai te ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'e motuhi atu koe mei hono 'aó" (Alamā 36:30).

I he'ene peheé, 'oku hoko 'a e mā'u 'o e Laumālié 'i he'etau mo'uí ko e tefito'i me'a 'oku fie mā'u ki he tu'umālie 'i he fonuá. Kapau te tau tauhi 'a e ngaahi fekau, 'oku tau toe mā'u foki ai ha ngaahi tala'ofa pau (vakai, 'Efesō 6:1-3). Hangē ko 'ení, 'oku tala'ofa 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava, vahe 89, te tau mā'u ha ngaahi tāpuaki 'o e mo'uí lelei mo ha ngaahi fu'u koloa lalahi 'o e 'iló 'i he'etau mo'uí 'aki 'a e Lea 'o e Potó.

Ke to'o mavahe ha 'elemēniti 'o e Lea 'o e Potó, 'a e ta'ofi 'o e kava mālohí, ko e fakahinohinó ia. Na'e mā'u 'e he savea lahi na'á ku lave ki ai 'anenaí

*Ko e pale taupotu taha
‘o e anga-mā’oni’oni ko
e “melino ‘i he māmaní,
mo e mo’ui ta’engatá ‘i
he maama ka hoko maí.”*

‘oku hoko ‘a e ngāue hala ‘aki ‘o e kava mālohí ‘i he fāmili ‘e taha mei he fāmili ‘Amelika ‘e tolu kotoa pē, ‘oku kau ai hono ‘oatu ‘o e vahefā ‘e taha ‘o e kau fakatākoto kotoa ‘i he ngaahi falemahakí, mo kaunga lahi ki he maté, vete malí, mo’ui mahamahakí, mo hono holoki ‘o e lavame’á.

Na’e ma’u ‘i ha savea taimi lōloa ki he kāingalotu mālohi ‘o e Siasí ‘i Kalefōnia ‘oku mo’ui ‘a e kakai fefinē ‘o lōloa ange ‘aki ‘a e ‘avalisi ‘o e ta’u ‘e 5.6 mo e kakai tangatá ‘aki ‘a e ‘avalisi ko e ta’u ‘e 9.8 ‘i hono fakafehoanaki mo e kakai fefine mo e kakai tangata ‘o ‘Ameliká. Na’e pehē ‘e he kau toketā na’a nau fakahoko ‘a e saveá ko e taha ‘o e ngaahi ‘uhingá ko e talangofua ki he Lea ‘o e Potó. ‘Oku malava ‘e he’etau mo’ui ‘aki ‘a e Lea ‘o e Potó ke tau lava ‘o taa’imālie ‘i he fonuá.⁵

‘I ha pōtalanoa na’á ku fakahoko mo Palesitani Kōtoni B. Hingikeli (1910–2008) ‘i ha’amau puna ki hano fakatapui ‘o ha tempale, na’á ne fakahoko fiefia mai ai ‘oku ma’u ‘e he Siasí ‘a e pa’anga ke toe fakalahi ange ‘a e ngaahi tempalé koe’uhí he kuo taa’imālie e Kāingalotu ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘i he fonuá. ‘I he’enua hoko ko e kau totongi vahehongofulu faivelengá, ‘oku nau ‘omi ai ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni ke langa ‘a e ngaahi tempalé.

‘Oku ‘ikai pehē ia ‘oku ‘uhinga tatau ‘a e taa’imālie mo e koloa’iá. Ko ha faka’uhinga ‘i lelei ange ‘i he ongoongolelei ‘o e tu’umālie ko e ma’u ha me’a fe’unga ki he’etau ngaahi fie ma’u lolotonga ia ‘oku ma’u ha tāpuaki lahi fau ‘o e Laumālie ‘i he’etau mo’ui. Ko e taimi ‘oku tau tokonaki ai ma’a hotau fāmili pea ‘ofa mo tauhi ki he Fakamo’ui, te tau ma’u leva ‘a e pale ‘o e ma’u ‘o e Laumālie mo e tu’umālie ‘i he fonuá.

Ko e Pale ‘o e Melinó

Ko e pale taupotu taha na’e tala’ofa ki he anga-mā’oni’oni ‘oku ‘oatu mahino ia ‘i he Tokāteline mo

e Ngaahi Fuakava 59:23: “Ka ke ‘ilo, ko ia ia ‘okú ne fai ‘a e ngaahi ngāue ‘o e mā’oni’oni te ne ma’u ‘ene totongi, ‘io, ‘a e melino ‘i māmaní, mo e mo’ui ta’engata ‘i he maama ka hoko maí.”

Na’e ako ‘i e Palesitani Kimipolo ‘i he ta’u ‘e 35 kuo hilí, ‘e hoko e tupu tokolahi ‘a e Siasí koe’uhí ko ha tokolahi ‘o e “kakai fefine [lelei] . . . te nau kau mai ki he Siasí.” Na’á ne pehē, “E hoko ‘eni ‘o a’u ki ha tu’unga ‘e fakafōtunga ai ‘e he hou’eiki fefine ‘o e Siasí ‘a e anga-mā’oni’oni mo e tōnungá ‘i he’enua mo’ui pea ‘e lau ia ‘oku makehe mo kehe—‘i ha ngaahi founa fiefia—mei he kakai fefine ‘o e māmaní.”⁶

Kuo hoko mo’oni ‘eni pea ‘e kei hoko pehē atu ai pē ‘i he kaha’u.

‘Oku hoko mo’oni ‘a e ‘Eiki ko ha la’ā mo ha pā pea te Ne foaki ‘a e ‘alo’ofá mo e nāunaú. He ‘ikai ta’ofi ha me’a ‘oku lelei meiate kinautolu ‘oku ‘a’eva angatonú (vakai, Saame 84:11). Ko ‘eku faka’ānauá ke mou lava ‘o ma’u ‘a e ngaahi pale ‘o e anga-mā’oni’oni ‘i ho’omou muimui faivelenga ki hotau ‘Eiki mo e Fakamo’ui ko Sīsū Kalaisí. ■

Mei ha lea, “The Rewards of Righteousness,” na’e fai ‘i he Konifelenisi ‘a e Kakai Fefinē ‘i BYU he ‘aho 2 ‘o Mē 2014.

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Spencer W. Kimball, “The False Gods We Worship,” *Ensign*, June 1976, 2–6.
2. Vakai, Lane Anderson, *Deseret News*, “The Instagram Effect: How the Psychology of Envy Drives Consumerism,” Apr. 15, 2014, C7.
3. *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* (2010), 1.3.3. Na’e toe fakamamafa ‘i ‘eni ‘e Palesitani Boyd K. Packer, Palesitani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘i he’ene malanga ‘i he konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli 2014, “Ko e Fakamo’oni,” *Liahona*, Mē 2014, 94–97.
4. George E. Vaillant, *Triumphs of Experience: The Men of Harvard Grant Study* (2012), 108–9.
5. Vakai, James E. Enstrom mo Lester Breslow, “Lifestyle and Reduced Mortality among Active California Mormons, 1980–2004,” *Preventive Medicine* 46 (2008), 135.
6. Vakai, Spencer W. Kimball, “The Role of Righteous Women,” *Ensign*, Nov. 1979, 103–4; vakai foki, *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesitani ‘o e Siasí: Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 275.

A man and a woman are walking away from the camera on a railway track. They are holding hands and looking towards the horizon where the sun is setting. The sky is filled with golden light and clouds. The tracks lead straight ahead into the distance.

*'Oku fononga kehekehe 'a e
tui fakalotú mo e pule'angá
ka 'oku hu'unga tatau hona
halá. 'Okú na lavame'a mo ola
lelei taha 'i he taimi 'okú na
femalu 'i'aki mo fepoupouaki aí.*

Tui Fakalotú mo e Pule'angá

‘O ku hangē ‘a e tui fakalotú mo e pule’angá ko ha ongomātu’a ‘oku fai-ngata’a he taimi ‘e nī’ihi ke na nofo fakataha ka ‘okú na ‘ilo’i he ‘ikai ke na lava ‘o nofo mavahevahé. ‘Oku fakatou ma’u ‘e he tui fakalotú mo e pule’angá ‘ena takitaha tau’atāina ke lava ‘o tupulaki, ka kuo fakahā ‘e he hisitōliá ‘oku ‘ikai lelei ki ha taha ke na takitaha-ma’ana ‘aupito. ‘Okú na fononga kehekehe ka ‘i he ongo hala hu’unga tatau. ‘Okú na lavame’a mo ola lelei taha ‘i he taimi ‘okú na femalu’i’aki mo fepoupouaki aí.

‘Oku fakahoko ‘e he pule’angá ha fatongia mahu’inga ‘i he malu’i mo pukepuke ‘a e tau’atāina fakalotú mo hono pukepuke ‘a e fatongia ‘o e ngaahi siasí ‘i he sosai-etí. Me’a mālie, he ‘oku faka’apa’apa’i ‘e he ngaahi pule’anga lahi ‘i māmani he ‘aho ni ha ngaahi tu’unga ‘e nī’ihi ‘o e tau’atāina fakalotú pea mo fakapapau’i ki honau kakaí ‘a e totonu ke hū pea mo fakahoko ‘enau lotú ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni ‘a honau konisēnisí. Na’e ‘ikai ke pehē ma’u ai pē.

Kuo mamata ha ngaahi to’u tangata lahi ki he fakapōpula ‘o e mole ‘a e tau’atāina ‘i he taimi ‘oku fokotu’u ai ‘e he pule’angá ha tui fakalotu fakapule’angá. Kuo foua ‘e ha nī’ihi ‘a e hōloa ‘o e mo’ui angama’á ‘i hono tapui faka’aufuli ‘e he pule’angá ‘a e tui fakalotú. ‘Oku tau fakamālō ‘i he faka’au ke lahi ange ‘a e ngaahi konisitūtone ‘o e ngaahi fonua ‘i he māmani ‘o e ‘aho ní ‘oku nau sioloto ki ha sosaieti ‘e lava ke malu’i mo tauhi ai ‘a e tui fakalotú, neongo ‘oku mavahe mei he pule’angá, ke ‘oua ‘e fakatanga’i.¹

Ko e pule’anga na’e fakahā fakalangi ‘oku fakamatala’i ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘oku foaki ai ‘a e tau’atāina ‘o e tui fakalotú mo hono fakahokó ki hono kakaí.

“Ko ‘eni, kapau na’e lotu ha tangata ke tauhi ‘a e ‘Otuá, ko hono faingamālie ia ‘o’ona; kae kehe, kapau ‘okú ne tui ki he ‘Otuá, ko hono faingamālie ia ke tauhi kiate ia; ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai te ne tui kiate ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lao ke tautea’i ai ia. . . .

“He na’e ‘i ai ha fono ke fakamāu’i ‘a e tangatá ‘o fakatatau ki he’enau ngaahi hiá. “Ka neongo ia, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘oku ta’ofi ‘a e tui ‘a ha tangata” (‘Alamā 30:9, 11).

‘I he’etau hoko ko ia ko e kakai tuí ‘oku totonu ke tau fakamālō ki he ngaahi malu‘i ‘a e pule‘anga ‘oku nau tuku mai ke tau tali mo fakahoko ‘etau ngaahi tui fakalotú ‘o fakatatau mo hotau lotó.

Ko e Fatongia Mahu‘inga ‘o e Tui Fakalotú

Mahalo ‘oku ‘ikai fu‘u mahino ki ha ni‘ihi ‘oku fakahoko ‘e he tui fakalotú mo e angama‘á ha fatongia mahu‘inga ‘i he pukepuke mo e paotoloaki ‘o e pule‘anga lelei mo lavame‘á. Ko e fakalelei pē taha ki he ngaahi palopalema faingata‘a lahi ‘oku fehangaangai mo hotau māmani ‘o e ‘aho ní ko e tu‘unga fakalaumālié, kae ‘ikai ko e fakapolitikalé mo e faka‘ekonōmiká. Hangē ko ‘ení, ko e laulanú, feke‘ike‘i, mo e ngaahi hia tupu he tāufehi‘á, ko ha ngaahi palopalema fakalaumālie kinautolu, pea ‘oku taha mo‘oni pē honau founa fakalelei‘i‘angá, ko e founa fakalaumālie. Na‘e ako‘i ‘e ‘Eletā Tāleni H. ‘Oakesi ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e lahi ‘o e ngaahi fakalakalaka mahu‘inga fakaangama‘a ‘i he sosaieti ‘o e Hihifó kuo fakatupu ia ‘e he ngaahi tefito‘i mo‘oni fakalotú pea fakalotoa ke tali fakapule‘anga ‘e he malanga mei he tu‘unga malangá. ‘Oku kau ‘i hono ngaahi sīpingá ‘a hono ta‘ofi ‘o e fefakatau‘aki ‘o e kau pōpulá pea mo e Tu‘utu‘uni Fakafonua ‘o e Tau‘atāinā (Emancipation Proclamation) ‘i he [‘Unaiteti Siteití]. Ko e me‘a tatau pē mo e ngaahi teke ‘o e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata‘i Fonuá (Civil Rights) he ta‘u ‘e nimangofulu kuo hili.”²

‘Oku fakafalala ‘a e ngaahi sosaieti ‘i ha ngaahi me‘a lahi ki he tui fakalotú mo e ngaahi siasí ke fokotu‘u ha tu‘unga maa fakaangama‘a. He ‘ikai teitei lava ‘e he pule‘angá ke langa ha ngaahi fale-fakapōpula fe‘unga ke tauhi ai ‘a e kau

KO E IVI TĀKIEKINA MAHU-INGA ‘O E TUI FAKALOTÚ

“Ko hotau sosaieti ‘oku ‘ikai ke ‘uuni fakataha pē ia ‘e he laó mo fakapapau‘i ‘oku hoko, ka ko e me‘a ‘oku mahu‘inga tahá ‘a e me‘a ‘oku fai ‘e kinautolu ‘oku talangofua ta‘e-fakakounā ki he me‘a

‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakamālohí koe‘uhí ko ‘enau ngaahi tu‘unga mo‘ui angamā‘oníoni pe angatonu ‘i he lotó. Ko e tui fakalotú ‘i he me‘a ‘oku totonu mo halá ‘oku hoko ia ko ha ivi takiekina mahu‘inga fau ke ‘omi ‘a e fa‘ahinga talangofua ta‘e-fakakounā pehe‘e ‘e ha kakai tokolahi ‘o hotau kau tangata‘i fonuá mo e fefine‘i fonuá.”

‘Eletā Dallin H. Oaks ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, “Strengthening the Free Exercise of Religion,” lea na‘e fai ‘i he The Becket Fund for Religious Liberty Canterbury Medal Dinner, New York City, May 16, 2013, 1; ma‘u ‘i he mormonnewsroom.org.

faihia ‘oku ‘omi ‘e ha sosaieti ‘oku ‘ikai ‘i ai ‘a e angama‘á, ‘ulungaanga lelei, mo e tuí. Ko e ngaahi ‘ulungāngá ni ‘oku poupu‘i lelei ange ‘aki hono tauhi ‘o e tui fakalotú ‘o laka ange ‘i ha tu‘utu‘uni fakafalealea pe fakamālohí ‘e he kau polisí. ‘Oku ‘ikai malava ‘e ha pule‘anga ke pule‘i ‘a e ngaahi fakakaukau, ngaahi holi, pea mo e ngaahi faka‘amu ‘oku ake mei he loto ‘o e tangatá. Ka ko e ngaahi tenga ‘eni ‘oku tupu ‘o hoko ko e ‘ulungaanga kuo pau ke fakatonu-tonu ‘e he pule‘angá.

Na‘e tohi ‘e he fai-hisitōlia mo e tangata falealea Falanisē ko ‘Āleki Ti Tokuvilí (Alexis ti Tocqueville) ‘o pehē, “‘E lava ‘e he pule fakaaaoá ke pule ta‘e ‘i ai ha tui, pea he ‘ikai ke pehē ‘a e tau‘atāinā ia.”³ Kae na‘a mo e pule fakaaaoá he ‘ikai ke lava ‘o pule mo‘oni ta‘e kau ai ‘a e tuí. He hangē ko Polisi Ietisiní (Boris Yeltsin), ko e fuofua palesiteni ‘o e Pule‘anga Fakatahataha ‘o Lūsiá, na‘a ne pehē, “Te ke lava ‘o langa ha taloni fakatu‘i ‘aki e pēnetí, ka ‘e faingata‘a ke ke heka ai.”⁴

Na‘e fakafehoanaki ‘e Sīsū ‘i he Malanga he Mo‘ungá ‘a e fono kuo tohi ‘i he tohí mo e fono kuo tohi ‘i he lotó.

“Kuo mou fanongo na‘e pehē kiate kinautolu ‘i mu‘á, ‘Oua na‘a ke fakapō; pea ko ia ia ‘e fakapoó ‘e tu‘utāmaki ia ki he fakamāu:

“Ka ‘oku ou tala atu kiate kimoutolu, ko ia ‘e ‘ita noa pē ki hono kāingá ‘e tu‘utāmaki ia ki he fakamāu” (Mātiu 5:21–22).

Neongo ‘oku tokanga‘i ‘e he ngaahi pule‘angá ‘a e lao kuo tohi ‘i he ngaahi tohí, ka ‘oku ako‘i mo poupu‘i ‘e he tui fakalotú ke talangofua ki he lao kuo tohi ‘i he lotó. Ko kinautolu ‘oku talangofua ki he fono kuo tohi ‘i he lotó ‘oku hāhāmolofia ke faifaiangé pea nau maumau‘i ‘a e lao kuo tohi he ngaahi tohí. Hangē ko ‘etau lau ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, “Ko ia ia ‘okú ne tauhi ‘a e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá, ‘oku ‘ikai ‘aonga ke ne maumau‘i ‘a e ngaahi lao ‘o e fonuá” (58:21).

Ka ‘i he feitu‘u ‘oku ta‘e-tokanga‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ‘o e lotó, he ‘ikai leva ke toe lava ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni fakalaó pea mo e fa‘unga pulé. ‘Oku a‘usia ‘a e fefaka‘apa‘apa‘aki ‘i he sosaieti ‘i he taimi ‘oku fakahoko ai ‘e ha tokolahi ange ‘o e kakai ‘a e me‘a ‘oku totonú he ‘oku nau tui ‘oku totonu ke nau fai pehē, kae ‘ikai koe‘uhí he ‘oku fakakounā‘i kinautolu ‘e he laó pe kau polisí.

‘Oku tokanga‘i ‘e he pule‘angá ‘a e ‘ulungaanga ‘o hono kakai. ‘Oku nau feinga ke ‘ai kinautolu ke nau ‘ulungaanga ma‘a mo totonu. Ka ‘oku feinga ‘a e tui fakalotú, ‘i he tafa‘aki ‘e tahá, ke ‘ai kinautolu ke nau holi ke ngāue ‘i ha founa taau mo ma‘a. Na‘e ako‘i ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoni (1899–1994), ko ha mēmipa ‘o e kapinetí ‘i he malumalu ‘o e Palesiteni ‘o Amelika ko Tuaiti D. ‘Aisenihaoá (Dwight D. Eisenhower), ‘a e me‘a mātu‘aki mahu‘inga taha ko ‘ení:

‘Oku poupou’i kitautolu ke tau savea’i fakalelei ‘a e ngaahi palopalemā pea mo e kau kanititeitī pea fili ‘i he ni’ihi fakafō’ituitui ‘oku tau tui ‘e ngāue faitotonū.

mo e tu’utu’uni ‘a honau konisēnisi. Ko e me’a tatau pē, ‘oku ‘ikai totonu ke poupou’i pe fakafepaki’i ‘e he tui fakalotu lelei ha fa’ahinga fa’ahi pe tokotaha ‘oku fili fakapolitikale. Pea kuo pau ke tau’atāina ‘a e kakai ‘oku tui ki ai, mo poupou’i ke nau kau ‘i he ngaahi me’a fakapolitikale pea mo poupou’i ‘a e fa’ahi pe tokotaha fili ‘oku nau pehē ‘oku lelei tahá.

‘Ai ke Ongona Ho Le’ó

Neongo kuo toutou fakamahino ‘e he Siasí, ‘i hono tu’unga ko e kautahá, hono tu’unga tau’atāina fakapolitikale, ka ‘oku poupou’i ‘a e Kāingalotu ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ke nau kau ‘i he ngaahi me’a fakapolitikale mo kau atu honau le’ó ‘i he tālanga fakatokolahí. Ko ha kongia ‘etau tui fakalotú ke tau hoko ko e kau tangata’i fonua lelei ‘i ha potu pē ‘oku tau nofo ai.

‘Oku pehē ‘e he *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí*, “Oku poupou’i ‘a e kāingalotú ke nau lēsisita ke fili, ke nau siofi fakalelei ‘a e ngaahi kaveingá mo e kau kanititeitī, pea nau fili ‘i he ni’ihi ‘oku nau tui te nau ngāue angatonu mo fakakaukau lelei ‘o fakatatau mo e ngaahi lao ‘o honau ngaahi pule’anga takitaha. ‘Oku ‘i ai ha fatongia makehe ‘o e Kāingalotú ke nau kumi, fili, mo poupou’i ‘a e kau taki ‘oku faitotonu, lelei, mo fakapotopotó (vakai, T&F 98:10).”⁷

‘E toe hā’ele mai ‘a e Fakamo’uí ‘i ha ‘aho. Ko ‘Ene totonu ia ‘A’ana ke pule mo angi ko e Tu’i ‘o e ngaahi tu’i pea mo hotau Taula’eiki Lahi ma’ongo’ongá. Hili ia pea ‘e toki fakataha’i ‘o taha ‘a e tokotoko ‘o e pule’angá pea mo e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eiki.

Kuo pau ke fetākinima fakataha ‘a e tui fakalotú mo e pule’angá ‘i he hisitōlia ‘o e tangatá—‘o takitaha fefaka’apa’apa’i’aki ‘a e tau’atāina takitaha, mo fefakahounga’i’aki ‘a ‘ena tokoni mahu’ingá. ■

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, W. Cole Durham Jr., Silvio Ferrari, Cristiana Cianitto, Donlu Thayer, eds., *Law, Religion, Constitution: Freedom of Religion, Equal Treatment, and the Law* (2013), 3–5.
2. Dallin H. Oaks, “Strengthening the Free Exercise of Religion,” lea na’e fai ‘i he The Backet Fund for Religious Liberty Canterbury Medal Dinner, New York City, May 16, 2013, 1; ma’u ‘i he mormonnewsroom.org.
3. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, 2 vols. (1835–40), 1:306.
4. Boris Yeltsin, ‘i he Donald Murray, *A Democracy of Despots* (1995), 8.
5. Ezra Taft Benson, “Born of God,” *Ensign*, Nov. 1985, 6.
6. Edmund Burke, *A Letter from Mr. Burke, to a Member of the National Assemble; in Answer to Some Objection to His Bopok on French Affairs*, 2nd ed. (1791), 69.
7. *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* (2010), 21.1.29.

“Oku ngāue ‘a e ‘Eikí mei loto ki tu’a. ‘Oku ngāue ‘a māmani mei tu’a ki loto. ‘E ‘ave ‘e he māmani ‘a e kakaí mei he feitu’u masivá. Ka ‘oku to’o ‘e Kalaisi ‘a e feitu’u masivá mei he kakaí, pea nau toki to’o ‘e kinautolu ‘a kinautolu mei he masivá. ‘Oku o’i ‘e māmani ‘a e kakaí ‘aki e liliu honau ‘ātakaí. Ka ‘oku liliu ‘e Kalaisi ‘a e kakaí, pea nau toki liliu ‘e kinautolu honau ‘ātakaí. ‘E ala liliu ‘e māmani e ‘ulungaanga ‘o e tangatá, ka ‘e lava ‘e Kalaisi ke liliu ‘a e natula ‘o e tangatá.”⁵

Kuo pau ke a’u ‘o fakafalala ‘a e ngaahi pule’anga tau’atāina kotoa pē ‘i ha ‘osi atu ha taimi ki he ngaahi lelei mo e poupou ‘oku foaki tau’atāina ‘e honau kau tangata’i fonuá. Hangē ko e lau ‘a e tokotaha falealea ‘iloa mo e filōsefa fakapolitikale ko ‘Etimani Pēkí (Edmund Burke), “Na’e tu’utu’uni ‘i he konisitūtone ta’engata ‘o e ngaahi me’á, he ‘ikai ke lava ‘o tau’atāina ‘a e kakai ‘oku ‘ikai nonga honau ‘atamaí. ‘Oku fakatupu ‘e he’enua ngaahi holí ‘a ‘enua pōpulá.”⁶

‘I he ‘uhinga ko iá, ta ‘oku malu’i ‘e he pule’anga lelei ‘a e tui fakalotú mo ohi mai ‘a e tau’atāina fakalotú. Pea ‘oku poupou’i ‘e he tui fakalotu lelei ‘a e hoko ko e tangata’i fonua lelei pea mo e talangofua ki he lao ‘o e fonuá.

‘Oku ‘ikai fie ma’u ‘a e pule’anga lelei ke kau ki ha tafa’aki. ‘Oku ‘ikai totonu ke ne ohi mai pe sai’ia ‘i ha tui fakalotu ‘e taha ‘o laka ange ‘i he tahá. Kuo pau ke tau’atāina hono kau fakafongá ke tui mo fakahoko ‘o fakatatau

HE 'IKAI KE U KĀKĀ

I hoku ta'u 'uluaki 'i he kolisí, ne u fa'a loto mamahi 'i hoku kaungā-akó. Ko hono 'uhingá ko e tokolahi 'o kinautolu ne nau kākā lolotonga e sivi. 'E fufuu'i 'e ha ni'ihi 'enau ngaahi fakamatalá ki he kalasí. 'E text 'e ha ni'ihi 'a e ngaahi tali ki he sivi ki ha ni'ihi kehe. 'E fakakāinga ha ni'ihi mei honau kaungāakó.

Ne ma'u ma'u pē 'e kinautolu na'e kākāá ha ngaahi maaka na'e mā'olunga ange 'iate au. Ka neongo ia, ne 'ikai 'ahi'ahi'i au ke u kau fakataha mo kinautolu. Na'á ku fakama'u ma'u pē ki hoku 'atamaí mo hoku lotó 'oku lelei ange ke ma'u ha peseti 'e 0 faitotonu 'i ha peseti 'e 100 kuo kaiha'asi mai.

Kapau na'á ku kākā, he 'ikai ke u tā ha sīpinga lelei kiate kinautolu. He

Na'e ma'u ma'u pē 'e hoku kaungāako na'e kākāá ha maaka na'e mā'olunga ange 'iate au. Ka neongo ia, ne 'ikai 'ahi'ahi'i au ke u kau fakataha mo kinautolu.

'ikai ke u mo'ui 'i ha founga 'e lava ke u vahevahe ai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí mo kinautolu. He 'ikai ke u fakahaa'i kiate kinautolu 'oku mo'oni 'a e Siasí.

'I ha ho'atā 'e taha na'á ku 'alu ki he 'ōfisi pa'anga 'o e kolisí ke 'eke 'a e palanisi 'o e toenga 'o 'eku totongi akó. Ne pau ke u totongi kotoa hoku mo'ua kimu'a ka u lava 'o fai 'a e ngaahi sivi faka'osi 'i he uike hono hokó. Lolotonga 'eku lué, ne u hoha'a pe te u ma'u mei fē e pa'anga ne fie ma'ú. Ki ha taha hangē ko au ne u fakapa'anga pē 'eku akó, na'e fe'amo-kaki 'eku ngaahi me'a fakapa'angá.

'I he'eku a'u ki he 'ōfisi, na'á ku 'eke ki he tokotaha ngāu'e pe ko e fiha hoku mo'ua.

Na'á ne pehē mai, "Oku 'ikai ke ke toe totongi ha me'a kae 'oua kuó ke 'osi mei he akó."

Na'á ku fu'u 'ohovale, peá u 'eke ange pe na'á ne fakapapau'i pe ko ha'ane va'inga.

Na'á ne pehē mai, "Io, 'oku ou 'ilo pau, pea ko 'eku fakamātoato." "Na'e fakafonu 'e he pule fai fale'í ha kole ke ke ma'u ha sikolasipi mei ha senatoa. Ko e tokotaha ma'u sikolasipi koe he taimí ni."

Na'á ku fu'u fiefia 'i he fanongo ki he ngaahi lea ko iá. Na'á ku fakamālō kiate ia peá u lele ki he 'ōfisi 'o e pule fai fale'í ke fakamālō ki he tokotaha na'á ne fai iá.

Na'e pehē 'e he fai fale'í hili 'eku talaange kiate ia 'eku hounga'ia mo 'eku fiefia, "Oku 'ikai fie ma'u ke ke fakamālō mai kiate au." "Ne u hoko pē ko ha me'angāue."

'I he'eku mavahé, na'á ku manatu'i 'a e potufolofola 'oku ou sai'ia ma'u pē ke vahevahé: "Pea 'oku monū'ia ia 'a ia 'e 'ilo'i 'okú ne faitotonu ki hoku hingoá 'i he 'aho faka'osi, he 'e hiki hake ia ke ne nofo 'i he pule'anga kuo teuteu mo'ona talu mei hono 'ai 'a e tu'unga 'o e māmaní. Pea vakai ko au [Sisū Kalaisí] kuó u lea 'aki iá" ('Eta 4:19).

'I hono fai e me'a 'oku totonú, kuó u fakahaa'i 'eku faivelenga 'i hono tauhi 'a e ngaahi fekau 'etau Tamai Hēvaní—na'a mo e tu'unga na'e angamaheni 'aki 'a e ta'e faitotonú. 'Oku ou 'ilo 'i he'eku tu'u ma'u 'i he'eku tuí, he 'ikai ke Ne teitei lí'aki au.

'Oku ou fiefia 'oku ou lava 'o ako he taimí ni 'o 'ikai ha ngaahi totongi ke u hoha'a ki ai. 'Oku toe pou pou'i foki au ke hokohoko atu hono fai e me'a 'oku totonú, 'o 'ikai koe'uhí ko e ngaahi pale mo e ngaahi tāpuaki te u lava 'o ma'ú ka koe'uhí 'oku ou 'ofa 'i he Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, 'a ia na'á Na tā ha sīpinga kiate aú. ■

Joanna Mae Rangga, Southern Leyte, 'Otu Filipainí

Náá ku fu'u fie tui e kofu mali 'o 'eku fa'éé 'i he hokosia hoku 'aho malí.

KO E KOFU MALI 'O 'EKU FA'ÉÉ

Ne u fuofua sio ki he kofu mali 'o 'eku fa'éé 'i he'eku kei síí. Na'e kofukofu fakalelei ia 'i ha loto puha, pea 'oku ou manatu ki hono folahi fakalelei hake ia 'e he'eku fa'éé ke u lava 'o sio ki ai. Na'e faka'ofu'ofa 'aupito ia! Na'á ku fu'u fie tui 'a e kofu ko iá 'i he hokosia hoku 'aho malí.

Na'e fa'o fakafoki ia 'e he'eku fa'éé mo palōmesi te ne foaki mai ia 'i he kaha'ú. Na'á ne pehē ko e kofú ko ha me'a'ofa makehe ia mei he'eku tangata'eikí. Na'á ne hā mātu'aki 'ofa mo faka'ofu'ofa 'i hono 'ū tā malí. Na'e faka'ofu'ofa 'eku ongomātu'á neongo na'e 'ikai ke na Siasi.

Ne u ako kau ki he Siasí 'i he'eku fe'iloaki mo e tangata 'e hoko ko hoku husepānití. Na'e ngali kehe 'a e fe'iloaki ko iá koe'uhí, neongo na'e 'ikai ke ne mālohi 'i he Siasí, ka na'e iku 'ema fe'iloaki ki he talanoa 'o e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí. Na'e faka'ofu 'a e talanoá kiате au, ka na'e 'ikai ke u mateuteu ke tali ia.

Hili 'ema teiti 'i ha māhina 'e 16, na'e hoko 'o mo'oni 'eku ngaahi faka'anauá 'i he'eku tui 'a e kofu

mali pātoho 'o 'eku fa'éé peá u lue atu ki hoku 'ofa'angá. Ne u fu'u 'ofa 'iate ia. Na'e pehē 'e ha kakai tokolahi ne u hangē pē ko 'eku fa'éé 'i he'ene malí.

Ne 'osi ha ngaahi ta'u, pea 'i ai homa foha 'e toko ua. 'I he feinga hoku husepānití ke toe foki ki he lotú, na'á ku fakafaingata'a'ia 'i 'ene ngaahi feingá. Neongo na'e 'ikai ke u mālohi 'i he siasi 'o 'eku kei talavou, ka ne u faingata'a'ia hono tali ha toe siasi kehe.

Ne faifai pea liliu ia hili ha ta'u 'e 19 'o e nofo-malí. Na'e foki hoku husepānití ki he lotú, pea hili ha ngaahi uike síí mei ai ne kamata ke u 'alu mo ia. Ne tupulaki vave 'a 'eku fakamo'oni, pea na'e papitaiso au mo hilifakinima. Hili ha taimi síí mei ai ko 'eku faka'amu taupotu tahá ke teuteu ke sila ki hoku husepānití 'i he temipalé.

'I he hokosia 'a e 'aho fakafiefia 'o 'ema silá, na'á ku toe tui 'a e kofu mali 'o 'eku fa'éé. Na'e fakalelei ia 'e ha kaungāme'a mei he lotú ke fe'unga ke tui 'i he temipalé. Talu mei ai kuó u tui ma'u pē ia 'i ai.

'I he mālōlō 'eku tangata'eikí pea

fakaikuiku e ngaahi 'aho 'o 'eku fa'éé, ne te'eki pē ke ne mateuteu ke tali 'a e Siasi kuo toe fakafoki maí. Ka na'á ku fakahā kiате ia ha ngaahi me'a faka'ofu lahi kau ki hono Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei. Na'á ku toe fakahā foki kiате ia te ne fanongo ki he pōpoaki 'o e ongoongolelei mo'oni, 'i he'ene kolosi 'i he veilí. Na'á ku palōmesi ange 'e hili ha ta'u 'e taha, te u tui homa kofú 'o fakafongā 'i ia kae lava ke ne ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé mo sila 'i ia ki he'eku tamaí. Pea ne u fai ia.

'Oku motu'a hoku kofú he taimi ni, pea 'oku ou 'ilo 'e 'i ai e 'aho he 'ikai ke u toe tui ia. Kae 'oua ke hoko mai 'a e 'aho ko iá, te u hokohoko atu ke tui ia 'i he 'ofa—ki hoku husepānití, ki he'eku fa'éé mo 'eku tamaí, ki he kau mēmipa 'o e fāmilí kuó u ngāue fakafongā ki ai 'i he temipalé, ki he ongoongolelei mo'oni, ki he'eku ngaahi fuakava toputapú, pea ki he'eku Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. ■

'Eniselika Fololesi 'Alakapa, Kioletalo, Mekisikou

NA'E FOLOFOLA 'AKI 'E HE 'EIKÍ 'A E FIEMĀLIÉ KIATE AU

Kuo puke homa 'ofefine ko Kalí 'i ha ngaahi 'aho sí'i, peá u fakakaukau ko e momoko pē. Ka 'i he fakalalahi 'a e ngaahi faka'ilongá, ne kamata ke u fakakaukau mahalo 'oku kovi ange.

Na'e fakapapau'i pea fakalahi 'a 'eku manavaheé 'i he'ene sio toketaá —na'e puke 'a Kali 'i he suka kei sí'i. Na'e kamata ke ne mā'umohe 'i he tōlalo 'a e suká pea fie ma'u ke 'alu fakavavevave ki falemahaki. Na'á ku lotua 'i hoku lotó ke u fiemālie pea ke lava 'a e kau toketaá 'o tokoní'i ia.

'I he'ema'u a'u atu ki he loki fakatu'utāmaki, ne ngāue fakavavevave 'a e kau toketaá mo e kau nēsí 'i he feinga ke fakahaofi iá. Na'á ku tautapa ki he'eku Tamai Hēvaní ki ha fakafiemālie mo ha nonga.

'I ha momeniti lōngonoa, ne 'oange 'e hoku husepānití mo 'ene tamai ha tāpuaki lakanga fakataula'eiki kia Kali. 'I hono tāpuaki, na'e fakapapau'i ange 'e hoku husepānití ko e finangalo ia 'o 'ene Tamai Hēvaní ke ne mo'ui. Na'e kamata ke u ongo'i fiemālie.

Ne u fu'u ongosia hili ha ngaahi houa lahi ange 'o hono huhu, sivi, mo vakai'i 'e he kau toketaá 'a Kali ki ha fakalalakaká. Na'e kamata ke ngao-ngao hono lokí 'i he 1:00 a.m. Ne 'ikai ke u 'ilo e me'a ke 'amanaki ki aí, na'e 'ikai ke u lava 'o mohe, pea na'á ku ongo'i tuenoa.

Na'á ku to'o hake ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná ne 'omi 'e hoku tokouá ki he falemahakí peá u lotu ke 'omi 'e he folofolá 'a e fakafiemālie na'á ku fie ma'ú. Na'e fakaava hake 'a e tohi ki he 'Alamā 36:3. 'I he'eku lau iá, na'á ku ongo'i na'e folofola mai 'a e 'Eikí kiate au: "Oku ou 'ilo'i 'ilonga 'a kinautolu 'e falala ki he 'Otuá 'e tokoní'i 'a kinautolu 'i honau ngaahi 'ahi'ahi'i, mo honau ngaahi tu'utāmaki, mo honau ngaahi mamahí, pea 'e hiki hake 'i he 'aho faka'osí."

Ne tu'o ua 'eku ongo'i fiemālie he pō ko iá. Na'á ku 'ilo'i na'e 'afio'i kinautolu 'e he Tamai Hēvaní. Na'á Ne fie ma'u ke u 'ilo'i na'á Ne 'i ai pea na'e fie ma'u ke u tui kiate Ia.

'I he'eku fakakaukau atu ki he

ngaahi me'a na'e hokó, ne u fakakaukau ai ki he founga kuo tāpuekina ai kinautolu 'e he 'Eikí. Ne u ongo'i ha fie ma'u fakavavevave ke 'ave 'a Kali ki he toketaá. Ne mau a'u lelei ki he falemahakí. Ne a'u vave ange 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eikí ke fakahoko ha faingāue.

Talu mei he 'aho ko iá kuo mau fokotu'u ha taimi-tēpile ki hono vakai'i 'a e suka 'i he totó mo mateuteu 'i he me'akaí. Kuo mau ako 'a e founga ki hono tokanga'i e suká 'i hono uesia e sinó. 'Oku hokohoko atu 'a e mahaki 'o Kalí ke hoko ko ha 'ahi'ahi, ka kuo mau ako ke falala ki he'ema'u Tamai Hēvaní 'i he 'aho kotoa pē.

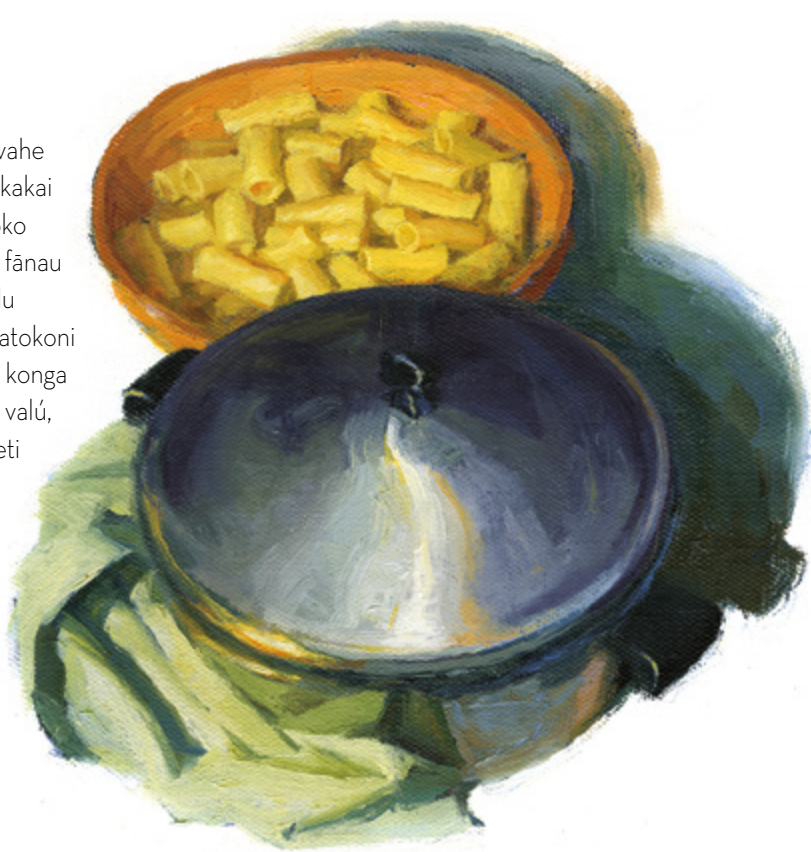
'Oku 'ikai ke u toe fie foua 'a e 'aho ko iá 'i he falemahakí, ka ko e 'aho ia te u hounga'ia ai 'o ta'engata. Ko ha 'aho ia 'o e ako, ki hono faka'aoonga'i 'o e tuí, 'o e ongo'i hounga'ia. Ne u 'ilo'i 'oku 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene fānaú takitaha pea te Ne poupu'u mo'oni kinautolu 'i hotau ngaahi 'ahi'ahi. ■

Tulisa Tomikinisoni Liki, 'Alesona, USA

Ihe'ema'u a'u atu ki he loki fakatu'utāmaki, na'e ngāue fakavavevave 'a e kau toketaá mo e kau nēsí 'i he feinga ke fakahaofi 'a Kalí.

Evahevahe
 'e he kakai
 lalahi 'e toko
 hiva mo e fānau
 'e toko valu
 'emau me'atokoni
 si'isi'i ko e konga
 moa iiki 'e valú,
 ko ha peleti
 laise, mo
 ha poulu
 pasitā.

KI'I ME'I MOA 'E VALU

Na'e faingata'a 'a e feinga ke feau e fie ma'u 'a ha fāfāmi mo e fānau 'e toko nima, 'i he ta'e ngāue fakataimi hoku husepānití. 'I ha 'aho kimu'a he fakamafola 'o e konifele-nisi lahi 'o 'Okatopa 2013, ne mau vakai'i 'emau me'akai pea fakakaukau te mau teuteu'i ha ma'u me'atokoni ho'atā faingofua 'o e moa fakapaku mo e laise lolotonga e mālōlō 'i he ngaahi fakataha'anga konifelenisí.

Ne hoko mai 'a e Sāpaté, pea ne mau maau. Ne fakataha e toenga 'o homau kāinga ofí, kau ai 'a 'eku ongomātu'á mo hoku ngaahi tokouá mo honau ngaahi fāfāmi ki he siteiki senitaá 'i ha haafe houa kimu'a pea kamata 'a e fakamafolá.

Ko ha fiefia lahi mo ha tāpuaki mo'oni ia ke fanongo ki he vahevahe 'e he kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahaá 'a e ngaahi pōpoaki ki hotau to'u tangatá ni. 'I he'eku fakafanongo ki he fale'i mo fiefia 'i he laumālie faka'ofō'ofa 'o e melinó mo e 'ofá na'á ku ongo'i mei he'eku

Tamai Hēvaní, na'á ku ma'u 'a e fakapapau 'e lelei 'a e me'a kotoa pē, 'e feau 'a e ngaahi fie ma'u fakalaumālie mo fakatu'asino 'a hoku fāfāmi, pea kapau te u hokohoko atu ke faka'aonga'i 'a e tuí pea tuku ke taki hoku Fakamo'uí, 'e fakahaofi kimautilu mei he masivesivá mo e ngaahi faingata'a kehé.

'I he'eku fiefia 'i he laumālie faka'ofō'ofa 'o e 'aho Sāpate ko iá, ne ngalo 'iate au 'a e ma'u me'atokoni ho'ataá. Ne u toki fakatokanga'i pē 'i he hokosia mai 'a e mālōlō 'i he ngaahi fakataha'angá 'oku mau toko 17. 'E vahevahe 'e he kakai lalahi 'e toko hiva mo e fānau 'e toko valu 'emau me'atokoni si'isi'i ko e konga moa iiki 'e valu mo ha peleti laise, fakataha mo ha poulu pasitā ne 'omi 'e ha taha 'o hoku ngaahi tokouá.

Na'e fai 'e he ta'u valu ko Henelíi ha lotu fakamālō mo tāpuaki'i 'emau me'atokoní, 'o kole ke mākona mu'a 'a kinautilu kotoa pē 'e kaí. Hili iá na'á ku pakipaki leva 'a e konga moa takitaha ki he ngaahi konga iiki ange

pea 'oange ia ki he fānau pea 'oange 'e hoku tokouá 'a e pasitā mo e laise ki he'enu peleti. Ne 'ikai ke u lava 'o mata'ofi hoku lo'imatá 'i he'eku 'ilo'i na'e fe'unga pē ki he tokotaha kotoa pea kei toe pē hili hono pakipaki kotoa e ngaahi kongokonga moá mo vahevahe 'a e pasitā mo e laise 'iate kimautilu kotoá. Ne mau kai kotoa leva—pea na'a mau mākona.

Na'á ku talaange ki he'eku ongomātu'á mo hoku husepānití na'á ku 'ilo'i fakapapau na'e vahevahe mo'oni 'e he Fakamo'uí 'a e fo'i mā 'e nima mo e ika 'e uá pea fafanga'i ha kakai tokolahi "ko e tangata 'e toko nima afe nai, kae'uma'á 'a e kau fefine mo e tamaiki" (vakai, Mātiu 14:14–21). 'Oku pehē 'e ha kau fakaanga mo e kau ta'etui 'e ni'ihi na'e heliaki, fakalahi, pe ta'e malava 'a e maná. Ka kiате au mo hoku fāfāmi, 'oku mo'oni 'a e fakamatalá 'o hangē ko ia kuo tohí.

Na'e fanongo 'a e Tamai Hēvaní ki he lotu 'a ha tamasi'i faivelenga 'a ia na'e 'oatu 'a e fakafeta'i mo kole 'a e tāpuaki kiante kinautilu kotoa pē 'e kaí ke nau mākona pea ma'u ha ivi.

'I he'emau foki ki he holó ki he konifelenisi lahí, na'á ku ongo'i mālohí 'a e laumālié. Na'á ku ongo'i 'o hangē pē ne u 'i ai mo e fu'u kakai tokolahi na'e fafanga 'e Sisuú, 'i he faka'amu ke nofo ai pea ako meiate Ia 'oku tala'ofa mai kapau te tau talangofua mo fakafanongo, he 'ikai 'aupito ke tau fiekaia pe fieinua (vakai, Sione 6:35).

Ne mau tangutu fakalongolongo mo 'emau fānau 'i homau nofo'angá 'i he lotu falelotú pea mateuteu ke fanongo ki he kau tamaio'eiki kuo fili 'a e Tamai Hēvaní. Ko ha me'a ia te mau manatu'i ma'u pē. ■

'Apikale 'Alamēlia, Sepū, 'Otu Filipainí

FONU 'I HE
MO'UI MO E IVI

Fai 'e Randal A. Wright

Fakakaukauloto 'i ha ki'i momeniti, 'oku ha'u ha kau-ngāme'a kiate koe 'o kumi fale'i ki he ngaahi founa ke ma'u ai 'a e fakahā fakatāutahā. Kapau te ke lava 'o 'oange ha fakakaukau pē 'e taha, ko e hā nai ia?

Na'e ongo'i ta'e fe'unga 'a 'Eletā Melioni G. Lomeni (1897–1988) 'i hono fakahoko hono fatongia mahu'ingá 'i he'ene hoko ko ha Taki Mā'olunga fo'ou, ko ia na'á ne kumi fale'i mei hono kaungāme'a ko 'Eletā Hāloti B. Li (1899–1973) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fakatou faka'ohovale mo faka'ai'ai kia 'Eletā Lomeni 'a e fale'i ne fai he 'aho ko iá. Na'e pehē 'e 'Eletā Li: “Kapau te ke hoko ko ha Taki Mā'olunga lavame'a, 'e fie ma'u ke tataki fakalaumālie koe. 'E fie ma'u ke ke ma'u ha fakahā. Te u 'oatu ha fale'i 'e taha kiate koe: *Mohe efiafi pea 'ā pongi-pongia*. Kapau te ke fai ia, 'e mālōlō 'a ho sinó mo e 'atamaí pea 'i he lōngonoa 'o e ngaahi houa pongipongi ko iá, te ke ma'u ai ha ngaahi ue'i fakalaumālie mo e fakakaukau lahi ange 'i ha toe taimi kehe 'o e 'ahó.”

Hili ha ngaahi ta'u lahi, 'i he fakakaukau atu ki he a'usia ko iá, na'e pehē 'e Palesiteni Lomeni: “Talu mei he 'aho ko iá, na'á ku fai ki he fale'i ko iá, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku 'aonga ia. 'I he taimi 'oku ou ma'u ai ha palopalema lahí, pe ko ha ngāue mohu fakakaukau 'a ia 'oku ou 'amanaki ke ma'u e ivi takiekina 'o e Laumālié, 'oku ou ma'u ma'u pē ha tokoni lahi ange 'i he ngaahi houa pongipongi 'i ha toe taimi kehe 'o e 'ahó.”¹

'I he'eku fuofua lau 'a e fakamatala ko 'eni, na'á ku 'ohovale foki 'i he fale'i na'e fai 'e 'Eletā Lií. Ne 'ikai ke u mei fakafehokotaki ha taimi-tēpile pongipongia faka'aho ki he fakahaá. Ka neongo ia, 'oku ou 'ilo he taimi ni 'oku 'i ai ha fakafekau'aki fakahangatonu. Kuó u 'ilo'i foki ko e ngaahi ngāue 'oku fekau'aki angamaheni mo hono ma'u 'o e fakahaá ko e lotú, ako folofolá, 'aukaí, 'alu ki he temipalé, mo e ngāue tokoní pea 'oku toe fakalahi ange 'i he'eku mohe efiafi pea 'ā pongipongia.

Ngaahi Sīpinga Fakafolofolá

Kuo muimui 'a e kakai tangata mo fafine ne ue'i fakalaumālie 'o e kuonga kotoa pē ki he fale'i fakalangi ko 'eni 'o kau ki he mohé. “Na'e 'alu hengihengi hake pē 'a 'Ēpalahame ki he potu na'e tu'u ai ia 'i he 'ao 'o [e 'Eikí]” (Sēnesi 19:27; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í). “Na'e tu'u hengihengi hake 'a Mōsese, 'o ne 'alu hake ki he mo'unga ko Sainaí, 'o hangē ko e fekau 'a [e 'Eikí] kiate iá, 'o ne 'ave 'i hono ongo nimá 'a e ongo maka lafalafa” ('Ekesōtosi 34:4; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í). “Pea na'e tu'u hengihengi hake 'a Sosiua 'i he pongipongi, pea to'o hake 'e he kau taula'eikí 'a e puha tapu 'o [e 'Eikí]” (Sosiua 6:12; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í).

**Ko e hā
ha founa 'e
taha, kapau 'e muimui
ma'u pē 'aki e mapule'i
kitá, te ne tokoni'i koe ke
ke ma'u ha mo'ui lelei, ivi,
mo e ue'i fakalaumā-
lie lelei ange?**

• • • • •

Ko e hā e founa ne kamata 'aki 'e he 'Eikí Hono 'ahó lolotonga 'Ene ngāue 'i he mo'ui fakamatelié? 'Oku lekooti 'e Ma'ake, “Na'á ne tu'u hake 'oku te'eki 'aho [i he pongipongi], pea 'alu ia kitua'á 'o mole atu ki he potu lala, pea lotu ai” (Ma'ake 1:35).

Na'e muimui 'a Mele, ko ha ākonga mateaki, ki He'ene sīpingá pea ako'i kiate kitautolu ha lēsoni mahu- 'inga 'i he'ene fai iá: “'I he 'uluaki 'aho 'o e uiké, na'e ha'u hengihengi 'a Mele *Makitaline ki he fonualotó, 'i he kei fakapo'ulí*”

(Sione 20:1). Na'á ne hoko ko e fuofua tokotaha matelie ke mamata ki he 'Eiki toetu'ú 'i he pongipongi.

Ngaahi Tāpuaki 'o e Tu'u Pongipongia Haké

'Oku toe faka'aonga'i foki 'e ha kau taki ma'ongo'onga 'i hotau kuongá ni 'a e houa pongipongi ke ma'u ha fakahā. 'I ha ngaahi taimi he kuo hilí ne u fanongo ki ha mēmipa 'o e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú na'á ne pehē 'i ha lea konifelenisi fakasiteiki ko e tokotaha 'ā pongipongi ia. Hili e fakatahá, ne u lea nounou kiate ia fekau'aki mo 'ene 'ā pongipongi, peá u fehu'i ange pe ko e toko fiha 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá kuo nau muimui 'i ha taimi-tēpile

tatau. Na'á ne tali mai, "Oku nau fai kotoa ia!" Ko ha momeniti mālohi ia, pea na'e fakamo'oni'i 'e he Laumālie kiate au 'e lava mo'oni ke 'i ai ha kaunga 'o e mohe efiāfiā mo e tu'u hengihengiā, ki he ma'u fakahaā.

'Oku tala'ofa mai ha ngaahi tāpuaki lahi ange kiate kinautolu 'oku nau muimui ki he fale'i 'a e 'Eiki ki he mohé. Fakakaukau ki he ngaahi tala'ofa fakafo ko 'eni: "Tuku 'a e mohe 'o fuoloa 'i he taimi 'oku 'aongá; mou 'alu 'o mohe 'i he te'eki ai ke fuoloa 'a e po'ulí, koe'uhí ke *oua na'a mou hela'ia*; 'ā hengihengi hake koe'uhí ke *longomo'ui* 'a homou sinó mo e 'atamaí" (T&F 88:124; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i). 'Oku 'uhinga 'a e *longomo'ui* "ke fonu 'i he mo'uí mo e iví."

Na'e fokotu'u mai 'e he filōsefa 'o e kuongamu'á ko 'Ēlisitōtolo ha ngaahi monū'ia kehe kiate kinautolu 'oku tauhi ha taimi-tēpile pongipongí: "Oku lelei ke tu'u hake 'i he mafoa 'a e atá, he 'oku tokoni 'a e fa'ahinga natula ko iá ki he mo'ui lelei, koloa'ia, mo e potó."² Na'e faka'aonga'i kimui 'e he fuofua taki fakapolitikale 'o e U.S ko Penisimani Felengilini 'a e fakaukau ko iá 'i he'ene lea 'iloa 'oku pehē: "Oku 'ai 'e he mohe efiāfi mo e 'ā pongipongí ke mo'ui lelei, koloa'ia, mo poto ha tangata."³ 'Oku fokotu'u 'e he kakai tokolahi 'a e mo'ui lelei, koloa'ia, mo e potó 'i 'olunga 'i he ngaahi me'a na'e fie ma'u lahi taha 'i he mo'uí.

Mo'ui lelei

Ko e 'avalisi 'o e ta'u motu'a 'o ha 'ōfisa pule 'i 'Amelika ko e ta'u 55.⁴ 'E faka'ohovale nai kiate koe ke 'ilo'i ko e CEO 'o ha kautaha fakavaha'apule'anga ko ha tangata ta'u 97? 'E fēfē kapau te ke toe 'ilo na'á ne kei folaua 'a e māmaní 'o fai ha ngaahi lea, fakataukei'i 'a e kau takí, fakataha mo e kau 'ōfisa fakapule'angá, mo faka'eke'eke 'e he ngaahi mītia lalahí 'i he ta'u motu'a ko 'eni? Fēfē kapau ko 'ene ongo VP mā'olungá ko ha ongo ta'u 79- mo e 87- mālohi 'aupito? Pea ko e tūkunga tatau pē ia 'i he faka'osinga 'o e pule 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí (1910–2008) 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí. 'Oku ngalingali

'oku kau ha taimi-tēpile pongipongi, kae 'ikai ko ia pē, 'i he ngaahi me'a 'oku fakatau ki he mo'ui fuoloa 'o e kau taki hotau Siasí.

Na'e fokotu'u mai 'e he palesiteni mālōlō 'o e 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí ko 'Ōnesi L. Uilikinisoni 'oku fekau'aki hono tauhi ha taimi-tēpile pongipongí mo e ngaahi lelei 'o e mo'ui lelei. Na'á ne pehē 'i he'ene 'uhinga kia Palesiteni Tēvita O. Makei (1873–1970), ko e Palesiteni 'o e Siasí he taimi ko iá: "Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga lahi, 'oku ou 'ilo pau, kuo mo'ui ai 'a Palesiteni Makei 'o a'u ki ha ta'u lelei, matu'otu'a, mo longomo'ui pehehe ko e fo'i mo'oni ko ia na'á ne fakatupulaki 'i he'ene kei talavou ha ngaahi 'ulu-ngaanga 'o e mohe efiāfi, 'ā pongipongí, kimu'a pea hopo hake 'a e la'aá, 'i he kei maama hono 'atamaí pea longomo'ui hono sinó, ke fai 'a e ngāue 'o e 'ahó."⁵

Kuo fai foki ha ngaahi fehokotaki'anga 'i hono tauhi 'o ha taimi-tēpile pongipongí mo e mo'ui lelei faka'atamai mo fakaelotó. Kuo pehē 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Kiate kinautolu 'oku ongo'i fo'i mo vaivaí, vakai ki he ngaahi houa pongipongi 'o e 'ahó ki ho fakahaofi."⁶

Potó

'Oku 'ikai ko ha fakakaukau pē 'a e fehokotaki 'a e ngaahi sippinga 'o e mohé mo e potó. 'Oku pehē 'e ha ako na'e fakahoko 'e ha kau fai savea 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí: "Oku ma'ulalo ange 'a e maaka faka'avalisi (GPA) 'o e fānau ako 'oku angamaheni 'aki e mohe kuo fuoloa e po'ulí pea mohe tuai 'i he 'aho hono hokó 'i he kau ako 'oku angamaheni ki he mohe efiāfi mo e 'ā pongipongí. Ko e tuai ange 'a e mohe 'a e kau akó 'i he pongipongí, ko e ma'ulalo ange ia honau māká. Mei he ngaahi mo'oni'i me'a kotoa ne akó, na'e fekau'aki mālohi taha 'a e ngaahi taimi 'ā he lolotonga mo e faka'osinga 'o e uiké pea mo e GPA 'a e fānau akó. Na'e fekau'aki 'a e houa takitaha ne mohe tuai ai 'a e kau akó 'i he lolotonga e uiké mo ha holo poini 'e 0.13- 'i he GPA (0.0–4.0)."⁷

Na'á ku fakafehu'i kimuí ni ha fānau ako 'univēsiti 'e toko 203 'o e Siasí fekau'aki mo 'enau ngaahi sipinga mohé. 'I he faka'avalisí ne 'ā 'a e fānau ako ko 'ení 'i he 7:30 a.m. 'i he ngaahi 'aho akó mo e 9:15 a.m. 'i he faka'osinga 'o e uiké. Ko e faka'avalisi 'o 'enau taimi mohé ko e tu'uapoó 'i he ngaahi pō akó mo e 1:00 a.m. 'i he faka'osinga 'o e uiké. 'Oku fakafepaki'i 'e he kau ako ko 'ení 'a e fekumi ki he fehokotaki 'o ha taimi-tēpile pongipongi mo e ma'u 'o e 'iló. Mahalo 'oku fu'u faingofua ke tui ko e ola 'o ha taimi-tēpile pongipongi ko ha GPA mā'olunga ange. Kuo tau hoko nai 'o hangē ko e fānau 'a 'Isilelí, 'a ia ne fakafisi ke muimui ki he founga faito'o 'a e 'Eikí ki he u'u 'a e ngatá "ko e me'a 'i hono faingofua 'o e foungá"? (1 Nifai 17:41; vakai foki, Hilamani 8:14–15).

Fakakaukau ki he fale'i na'e fai 'e Palesiteni Poiti K. Peekā, Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo hono ma'u 'o e potó: "Oku ou fale'i 'a 'etau fānau ke fai 'enau ako mahu'ingá 'i he ngaahi houa pongipongi 'i he 'enau kei mālohi mo tokangá, kae 'ikai ke fakafepaki'i 'a e ongosia fakaesino mo faka'atamai 'i he po'ulí. Kuó u 'ilo 'a e mālohi 'o e lea 'oku pehē, 'Mohe efiāfi, tu'u pongipongi hake.'"⁸ Mahalo ko ha 'uhinga 'eni 'e taha 'oku muimui ai e kau faifekau taimi kakató 'i ha taimi-tēpile 'o e mohe efiāfi mo e 'ā pongipongi.

Ngaahi Tāpuaki Kehé

'I he tohi 'a 'Eletā Siō J. Kulisiteniseni ko ha mēmipa mālōlō 'o e Kau Fitungofulú, mo hono uaifi ko Papulaá, na'á ne fokotu'u mai ha ngaahi tāpuaki lahi ange kiate kinautolu 'oku muimui ki he fale'i 'a e 'Eikí ki he mohé: "Pau 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei ki he fekau ko ia ke mohe pea 'ā hengihengi haké [vakai, T&F 88:124]. . . . Ko ha feitu'u faka'ofu'ofa ange 'a e māmaní 'i he pongipongi. 'Oku nonga ange 'a e mo'uí. 'Oku lahi ange ha me'a 'e lava ke fakahoko 'i ha vaha'ataimi nounou ange."⁹ Na'e toe pehē 'e 'Eletā Kulisiteniseni lolotonga ha lea he faeasaiti 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'ongí: "Oku 'i ai hamou ni'ihī 'oku 'ikai ke mou

ma'u 'a e mālōlō 'oku mou fie ma'ú. 'Oku anga'aki 'e ha ni'ihī 'a e mohe kuo fuoloa e po'ulí mo e mohe fuoloa ange 'i he me'a 'oku fie ma'u mo'oni 'e he sinó, 'o mole ai 'a e ue'i fakalaumālie fakatāutaha na'e mei lava ke ke ma'ú."¹⁰

Na'e tānaki atu 'e Palesiteni Hingikeli ha tala'ofa 'e taha ki he kau talangofuá: "Kapau te ke 'alu 'o mohe 'i he 10:00 pea tu'u hake 'i he 6:00 a.m., 'e lelei 'a e me'a kotoa ma'au."¹¹

'E hangē 'a e muimui he fale'i 'a e 'Eikí ki he mohé ha me'a si'i, ka "'oku lava 'e he 'Eikí 'o fakahoko 'aki 'a e ngaahi founga ikí 'a e ngaahi fu'u me'a lalahi" (1 Nifai 16:29). Kuó u ma'u ha fakamo'oni 'oku 'omi 'e he muimui ki ha taimi-tēpile pongipongi 'a e ngaahi tāpuaki lahi ki he 'etau mo'uí, kau ai 'a e fakahaá. 'Oku faka'ofa 'a e lahi fau e me'a 'oku ou fakahoko 'i ha 'aho 'i he 'eku mohe efiāfi pea 'ā pongipongi haké. 'Oku lahi ange 'a e ngaahi lelei 'o e 'ulungaanga mapule'i-kita ko 'ení 'i he ngāue 'oku fie ma'ú. 'I he 'etau ikuna'i 'a e fuofua feinga tau 'o e 'ahó 'i he fa'a mohé, 'e ngali lahi ange ai 'a e ngaahi feinga tau te tau ikuna'i 'i he lolotonga 'o e 'ahó. Ngalingali te tau fonu ange 'i he mo'uí mo e iví. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i Tekisisi, USA.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Joe J. Christensen, *To Grow in Spirit: A Ten-Point Plan for Becoming More Spiritual* (1989), 27–28.
2. Aristotle, 'i he *Wit and Wisdom of Socrates, Plato, Aristotle*, ed. N. B. Sen (1967), 100.
3. *Selections from the Writings of Benjamin Franklin*, ed. U. Waldo Cutler (1905), 16.
4. Vakai, *Forbes* magazine, "Emerging Culture, Worldwide Success," Oct. 25, 2012.
5. Ernest L. Wilkinson, *Lifting One's Sights*, Brigham Young University Speeches of the Year (Oct. 1, 1963), 4.
6. Russell M. Nelson, "Joy Cometh in the Morning," *Ensign*, Nov. 1986, 70.
7. *Journal of American College Health* 49 (2000): 125–30.
8. Boyd K. Packer, *Teach Ye Diligently*, (1975), 205.
9. Joe J. and Barbara K. Christensen, *Making Your Home a Missionary Training Center* (1985), 33.
10. Joe J. Christensen, "Resolutions" (Brigham Young University fireside, Jan. 9, 1994), 5, speeches.byu.edu.
11. Gordon B. Hinckley, in Sheri L. Dew, *Go Forward with Faith: The Biography of Gordon B. Hinckley* (1996), 166–67.

Ngaahi Pou 'o e Ivi Mālohí 'i Hungali

Fai 'e Mckelle George

‘O ku pehē 'e he tāutaha kei talavou Hungali ko Kilisitiane 'Esitaá* 'oku fakamālohia 'e he ongoongoleléi 'a 'ene tuí—'o 'ikai ngata pē ki he 'Otuá ka 'i he mo'ui fakatu'amelie mo lavame'á. 'Okú ne pehē, “'Oku fakahehema 'a e kakai Hungali ke fakakaukau ki homau hisitōlia kovi 'i he kuo hilí kae 'ikai ki homau kaha'u lelei.” Ko e kuohili 'oku lau ki ai 'a 'Esitaá ko ha vaha'ataimi 'i he hisitōlia 'o Hungali (1949–56). Na'e 'ikai teitei hiva'i 'a e fakalea 'o e hiva fakafonua 'o Hungali—*Isten, áldd meki ha magyart* 'i he lolotonga 'o e vaha'ataimi ko iá, 'a ia ko hono 'uhingá “Ke tāpuekina 'e he 'Otuá 'a e kakai Hungali.”

'Oku Ha'u 'a e Ongongoleléi ki Hungali

Na'e 'ilo'i 'a e Siasí 'i Hungali 'i he 1988, hili e ta'u 'e taha hono fai 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha lotu fakatapui 'i he tumu'aki 'o e Mo'unga Kēlatí (Gellért), hanga hifo ki Putapesi. 'I he 1990, ne fokotu'u ha misiona 'i Putapesi, 'i ha fonua kuo ta'u 'e 40 'a e 'ikai ke 'i ai 'a e tau'atāina 'o e tui fakalotú. Kuo mālohi 'eni 'a e ivi takiekina 'o e 'Otuá, tautautefito 'i he loto 'o e kakai lalahi kei talavou 'o e Siasí.

Ngaahi Senitā Tokoni 'o e 'Inisititiuti

'Oku hoko 'a e ngaahi senitā tokoní ko ha kongā lahi 'i hono tokoní 'o e kakai lalahi kei talavou 'i 'Iulope Lotoloto mo 'Iulope Hahake. Ko e pō ko ia kimu'a pea 'a'ahi 'a 'Eletā L. Tomu Peuli 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki 'Iulope Lotolotó, na'á ne 'ā hake ko'e'uhí ko ha fakahā mahu'inga. Na'á ne ongo'i ko e mālohinga 'o e Siasí 'i he kongā ko ia 'o e māmaní 'e 'i he lotolotonga 'o e kakai lalahi kei talavou. Kuo hoko 'eni 'a e ngaahi senitā tokoní ko ha feitu'u talitali-lelei 'anga 'e lava ke ma'u ai 'e he kakai lalahi kei talavou ha ngaahi kalasi, ngaahi 'ekitivití, mo ha ngaahi kaungāme'a 'oku nau tui tatau. 'Oku pehē 'e 'Esitā, “'Oku mau lava 'i heni ke fiefia 'o 'ikai toe hoha'a ki ha fakafepaki'i 'emau tu'unga mo'uí.”

Na'e fe'iloaki 'a 'Esitā mo e ongo faifekau 'i hono kolo tupu'anga ko 'Ūfetoó (Újfehértó) pea kau 'i he'e-nau ngaahi kalasi lea faka-Pilitānia ta'e-totongi fakauiké. Na'e 'ikai fuoloa kuo fakaafé 'i 'e he ongo faifekau ia ki he ngaahi 'ekitivití 'a e koló. 'Okú ne pehē, “Na'á ku 'alu ki he pō va'ingá, efiāfi fakafāmilí 'i 'apí, mo e hulohula kotoa pē, talu mei he kamata'angá.” “Na'á ku papitaiso 'i ha toe ha uike 'e tolu pea hoko hoku ta'u 18. Kuó u 'ilo'i 'eni ko e 'ofefine au 'o e 'Otuá, pea he 'ikai teitei tuku 'e he Tamai Hēvaní Hono 'ofefiné ke tuēnoa.”

Kuo haveki 'a Hungali 'e he taú mo e pule fakamālohí, ka 'oku fonu 'a e kakai lalahi kei talavou 'o e Siasí 'i he 'amanaki lelei.

Ngaahi 'Ekitivití 'a e Kakai Lalahi kei Talavou

'Oku kei 'alu pē 'a 'Esitā ki he ngaahi 'ekitivití 'a e kakai lalahi kei talavou 'i hono koló 'i Nifelikasa (Nyíregyháza). 'Oku te'eki ke 'i ai ha ngaahi uooti pe kolo ki he kakai lalahi kei talavou 'i Hungali, ka 'oku pehē 'e 'Esitā, “'oku mau kei fakataha.” “Kuo mau 'osi ō ki he Kātoanga 'o e Matala'i'akaú, ki ha katoanga 'o e potó (frog), pea ki he suú (zoo).”

Hangē ko hono kikite'i 'e 'Eletā Peulí, 'oku hoko 'a e kau mēmipa kakai lalahi kei talavou 'i Hungali ko ha ma'u'anga maama ki he taha kotoa. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i *Iutā, USA.*

* 'I Hungali, 'oku mu'omu'a ai 'a e hingoa fakafāmilí ia 'i he hingoa 'uluaki.

FAKAMATALA LAHI ANGE KAU KIA 'ESITĀ

'Oku fēfē 'a e teití 'i Hungali?

'Oku fokotu'utu'u 'e he kau mēmipa kakai lalahi kei talavou ha ngaahi me'a ke nau fetaulaki ai, ka 'oku faingata'a koe'uhí he 'oku lava pē ke nau nofo 'i ha ngaahi tuliki kehekehe 'o e fonuá.

Ko e hā 'a e tu'ó lahi ho'o 'alu ki he tempalé?

Ko e taha au he mēmipa monūia taha, he 'oku ou lava 'o 'alu tu'ó taha 'i he ta'u ki he Tempale Falaiepeeki Siamané.

'Oku mahu'inga nai 'a e akó 'i Hungali?

'lo, ka 'oku faingata'a ke fai ha tui ki ai koe'uhí he 'oku mau 'e hé'eku ongomātu'a ha ngaahi tipiloma lahi ka 'oku kei faingata'aia pē homau fāmili. Kuó u fakatokanga'i 'eni hono ngaahi lelei, pea na'a ku kamata ako he kolisi 'i Sānuali 2014.

TOKOLAHĪ 'O HUNGALĪ

Kakai 'e toko 9,877,365 (i he 2014)
Sikuea maile 'e 35,919 (sikuea kilomita 'e 93,030) 'a e fonuá
'loa 'i hono ngaahi vai fakanatula 'oku māfaná, 'oku 'i ai ha feitu'u kaukau-'anga 'o Hungali 'e 450
vauae 'e 14 'i he lea faka-Hungali

KO E SIASÍ 'I HUNGALI

Kāingalotu 'e toko 5050
ngaahi uooti mo e kolo 'e 22
siteiki 'e 1 (fokotu'u 'i he 2006)
senitā hisitōlia fakafāmili 'e 6
misiona 'e 1 (Putapesi)

NGAAHI MO'ONI FEKAU'AKI MO HUNGALI

Kolomu'a: Putapesi
Lea fakafonuá: Lea faka-Hungali
(Magyar)

Sīsū Kalaisi—Ko Hotau Pilinisi ‘o e Melinó

*‘E lava ke ma’u ‘a e melinó ‘e kinautolu ‘oku
fekumi fakamātoato ki he Pilinisi ‘o e Melinó.*

Fai ‘e ‘Eletā
Russell M. Nelson

‘O e Kōlomu ‘o e
Kau ‘Aposetolo ‘e
Toko Hongofulu
Mā Uá

‘E lava ke tokoni‘i kitautolu ‘e he tukutaha ‘etau tokangá ki he ‘Eikí mo e mo‘ui ta‘engatá ‘i he ngaahi palopalema kotoa ‘o e mo‘ui fakamatelié. ‘Oku fevahevahe‘aki ‘e he kakai ta‘e-haohaoá ‘a e palanite ko māmaní mo ha kakai ta‘e-haohaoa kehe. Ko hotau māmaní ko ha māmani kuo hinga ‘oku kāsia ‘e he tōtu‘a ‘o e mo‘uá, taú, ngaahi fakatamaki fakanatulá, mahakí, pea mo e maté.

‘Oku hoko ha ngaahi faingata‘a‘ia fakatāutaha. Ko e hā pē me‘a ‘okú ne ala fakatupu ‘a e loto-hoha‘á, ‘oku tau takitaha faka‘ānaua ke ma‘u ha loto nonga.

‘Oku fekau‘aki ‘eku pōpoakí mo e ma‘u-‘anga pē taha ‘o e melino mo‘oni mo tu‘uloá, ko Sīsū Kalaisi—ko hotau Pilinisi ‘o e Melinó.¹

Na‘e folofola ‘a Sīsū, “Oua ‘e ta‘ofi, kae tuku ke ha‘u kiate au ‘a e tamaiki ikí: he ‘oku ‘o e kakai peheé ‘a e pule‘anga ‘o e langí.”²

Te ne lava ke ‘omi ‘a e melinó kiate kinautolu kuo uesia ‘enau mo‘uí ‘e he taú. ‘Oku ma‘u ‘e he ngaahi fāmili na‘e uesia ‘e he fatongia fakakautau ha ngaahi manatu ki he taú, ‘a ia ko ‘eku fakakaukaú, na‘e fakahoko ia he lolotonga ‘o e Tau ‘i Kōleá.

‘Oku toe faingata‘a ange ‘a e ngaahi tau ‘i hotau kuonga lolotongá ka ‘oku kei

fakamamahi tatau pē ki he ngaahi fāmili. ‘E lava ‘a kinautolu ‘oku tofanga aí ke tafoki ki he ‘Eikí. Ko ‘Ene pōpoakí ko ha pōpoaki fakanonga ‘o e melinó ki māmani pea mo fakafiefia ki he fa‘ahinga ‘o e tangatá.³

‘E lava ke hoko mai ‘a e melinó kiate kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ongo‘i fiamalié. ‘Oku kafo ha ní‘ihi. Ko ha ní‘ihi ‘oku felāngaaki fakalau-mālie koe‘uhí ko ha taha ‘ofa‘anga kuo mole pe ko ha ngaahi palopalema fakaeloto kehe. Kāinga, ‘e lava ke ma‘u ‘a e nongá ki ho‘o mo‘uí ‘i ho‘o langaki ‘a e tui ki he Pilinisi ‘o e Melinó.

“Oku ‘i ai nai ha ní‘ihi ‘iate kimoutolu ‘oku puke? Mou ‘omi ‘a kinautolu ki heni. ‘Oku ‘i ai nai hamou ní‘ihi ‘oku ketu, pe kui, pe heke, pe pipiki, . . . pe puke ‘i ha mahaki ‘e taha? ‘Omi ‘a kinautolu ki heni pea te u fakamo‘uí ‘a kinautolu.”⁴

“He ‘oku ou ‘ilo ‘oku fe‘unga ho‘omou tuí ke u fakamo‘uí ‘a kimoutolu.”⁵

‘E lava ke ma‘u ‘a e melinó ‘e ha taha ‘oku tofanga ‘i he mamahí. Tatau ai pē pe ‘oku tupu ‘a e mamahí mei ha fehalaaki pe ha angahala, ko e me‘a pē ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eikí ko e fakatomala mo‘oni. ‘Oku kole mai ‘a e Folofolá kiate kitautolu ke tau “hola [mei] he ngaahi holi fakatalavou: . . . [pea] ui ki he ‘Eikí ‘i he loto ma‘a.”⁶ Pea ‘e lava leva ‘e

He'ene "lolo faito'o 'i Kiliatí" 'o fakamo'ui 'o a'u ki ha taha mahamahaki 'i he angahalá.⁷

Fakakaukau ki he liliu na'e hoko kia Sione Niutoní, na'e fā'ele'i 'i Lonitoni 'i he 1725. Na'e fakatomala mei he'ene mo'ui angahala'ia ko ha taha fefakatau'aki 'o e kau pōpulá 'o ne hoko ko ha faifekau 'i he Siasi 'Ingilaní. 'I he fu'u liliu lahi ko ia 'o e lotó, na'e hiki ai 'e Sione 'a e ngaahi lea 'o e himi "Amazing Grace."

'Aló'ofa Fakaofa! Mālie hono ongó

Kuó ne fakamo'ui ha mé'anoa hangē ko aú.

Na'á ku hē, ka kuo ma'u au,

Na'á ku kui, ka kuó u 'ā.⁸

"E pehē foki 'a e fiefia 'i he langí 'o lahi 'i he fakatomala 'a e angahala 'e toko tahá."⁹

'E lava ke ma'u ha nonga 'e kinautolu 'oku mafasia 'enau ngāué:

"Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālié kiate kimoutolu.

"To'o 'eku ha'amongá kiate kimoutolu, pea mou ako

'iate au; he 'oku ou angavaivai mo angamalū: pea te mou 'ilo ai 'a e fiemālié ki homou laumālié.

"He 'oku faingofua pē 'eku ha'amongá, pea 'oku ma'a-ma'a 'eku kavengá."¹⁰

'E lava ke ma'u 'a e melinó 'e kinautolu 'oku tangí. Na'e folo-fola 'a e 'Eikí, "Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku tangí he te nau ma'u 'a e fiemālie."¹¹ Ko e taimi 'oku tau kātekina ai si'a mole 'a ha taha 'oku tau 'ofa ai, 'e lava ke fakafonu kitautolu 'aki 'a e melino 'a e 'Eikí 'i he fanafana 'a e Laumālié.

"Ko kinautolu 'e mate 'iate aú 'e 'ikai te nau ongo'i 'a e maté, koe'uhí 'e melie ia kiate kinautolu."¹²

"Oku ou tuku 'a e melinó kiate kimoutolu, ko 'eku melinó 'oku ou foaki kiate kimoutolú: 'oku 'ikai hangē ko e foaki 'a māmaní, 'a 'eku foaki kiate kimoutolú. 'Oua na'a mamahi homou lotó, pea 'oua na'a manavahē ia."¹³

"Ko au ko e toetu'u mo e mo'ui: ko ia 'oku tui kiate aú, ka ne mate ia, 'e mo'ui pē ia:

"Pea ko ia 'oku mo'ui mo tui kiate aú, 'e 'ikai 'aupito mate ia."¹⁴

‘E lava ke ma’u ‘a e melinó ‘e kinautolu kotoa ‘oku fekumi fakamātoato ki he Pilinisi ‘o e Melinó. Ko ‘Ene pōpoakí ‘a e pōpoaki fakafiefia ‘oku ‘oatu he ‘etau kau faifekau ki he funga ‘o e māmaní. ‘Oku nau malanga ‘i ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘o hangē ko ‘Ene fakafoki mai ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘Oku ako ‘i ‘e he kau faifekau ‘a e ngaahi folofola liliu mo ‘ui ‘a e ‘Eikí: “Kapau ‘oku mou ‘ofa kiate au, fai ‘eku ngaahi fekau.”¹⁵

‘E lava ke ma’u ‘a e melinó ‘e kinautolu kotoa ‘oku ‘a ‘eva ‘i he ngaahi hala ‘o e ‘Eikí. ‘Oku fakahaa ‘i ‘a ‘Ene fakaafé ‘i ha ngaahi fo ‘i lea ‘ofa ‘e nima: “Ha ‘u, ‘o muimui ‘iate au.”¹⁶

Te tau hiva fakalāngilangi ‘i ‘a e Pilinisi ‘o e Melinó,¹⁷ he te Ne toe hā‘ele mai. Pea “‘e fakahā ‘a e nāunau ‘o [e ‘Eikí], pea ‘e mamata ki ai ‘a e kakai kotoa pē.”¹⁸ ‘I He‘ene hoko ko e Misaia ‘o e nofotu‘í, te Ne pule ko e Tu‘i ‘o e ngaahi tu‘í mo e ‘Eikí ‘o e ngaahi ‘eikí.¹⁹

‘I he ‘etau muimui ‘ia Sīsū Kalaisí, te Ne tataki kitautolu ke tau nofo mo Ia mo ‘etau Tamai Hēvaní, pea mo hotau ngaahi fāmilí. ‘I hotau ngaahi faingata ‘a ia lahi he mo ‘ui fakamatelié, kapau te tau kei tauhi faivelenga ki he ngaahi fuakava na‘e fakahokó, kapau te tau kātaki ki he ngata‘angá, te tau taau mo e me‘a‘ofa ma‘ongo‘onga taha ‘a e ‘Otuá, ‘a e mo‘ui ta‘engata.²⁰ ‘E lava ke nofo fakataha hotau ngaahi fāmilí ‘o ta‘engata ‘i Hono ‘afio‘anga mā‘oní‘oní.

Si‘oku kāinga ‘ofeina, ‘ofa ke faitāpuekina kimoutolu. Fakatauange ke mou ma‘u mo homou ngaahi ‘ofa‘angá ‘o ta‘engata ‘a e ngaahi tāpuaki kotoa ‘a hotau ‘Eikí—ko hotau Pilinisi ‘o e Melinó. ■

Mei ha lea ‘i he Fakataha Lotu he Kilisimasi ‘o e 2013.

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Isaia 9:5; 2 Nifai 19:6.
2. Mātiu 19:14.
3. Vakai, Luke 2:14.
4. 3 Nifai 17:7.
5. 3 Nifai 17:8; vakai foki, Mātiu 13:15; 3 Nifai 18:32; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112:13.
6. 2 Timote 2:22; vakai foki, 3 Nifai 9:13.
7. Vakai, Selesimaia 8:22; vakai foki, “Fai Ha‘o Lotu” *Hymns*, no. 140; “There Is a Balm in Gilead,” *Recreational Songs* (1949), 130.
8. “Amazing Grace,” *Olney Hymns* (1779), no. 41; vakai foki, Sione 9:25.
9. Luke 15:7; vakai foki, veesi 10.
10. Mātiu 11:28–30
11. Mātiu 5:4; vakai foki, 3 Nifai 12:4; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:14.
12. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:46.
13. Sione 14:27
14. Sione 11:25–26.
15. Sione 14:15.
16. Luke 18:22.
17. Vakai, “Tau Fakamālō kia Sīsū,” *Ngaahi Himi*, fika 97.
18. Isaia 40:5.
19. Vakai, Fakahā 19:16.
20. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7.

'AI HANGATONU

'I he'eku hoko ko e akonaki
ta'u 14, ko e hā te u
 lava 'o **tokoni ai**
 ki he **faiako faka'apí?**

Fakatatau mo e folofolá, ko e taumu'a 'o e kau faiako faka'apí ke nau "a'ahi ki he fale 'o e káingalotú takitaha, 'o na'ina'i kiate kinautolu ke nau lotu 'aki 'a e le'ó pea 'i he lilo 'o fai 'a e ngaahi fatongia fakafāfāmi kotoa pē" (T&F 20:51). Ko e kau faiako faka'apí 'oku nau "le'ohi . . . pea ke [nau] 'iate kinautolu mo fakamālohia" 'a e kakai 'oku vahe ange ke nau ako'í (T&F 20:53). 'Oku nau "fakatokanga, fakamatala, na'ina'i, mo akonaki, pea fakaafe'i 'a e kakai kotoa pē ke ha'u kia Kalaisi" (T&F 20:59).

Fehu'i leva he taimí ni kiate koe, "E lava nai ke u fai 'a e ngaahi me'a ko iá?" Ko e talí ko e 'io. Fehu'i ki ho hoá 'a e founga ke ke lava ai 'o tokoní. 'E lava 'o tokoni atu ke ke ako ke alea'i 'a e taimí, fai ha fakamo'oni, fai ha ngaahi lē-soni, pea toe lahi ange. Te ke toki sionu leva 'i he founga te ke lava ai 'o tāpuakí 'a kinautolu 'okú mo 'a'ahi ki aí, pea te ke ma'u ha lotu falala fekau'aki mo hono faka'ao-nga'i 'a e ngaahi me'afuaki kuo foaki atu 'e he 'Otuá ke fakahoko 'aki 'a e ngāué ni pea mo ha ngaahi fatongia lahi kehe 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he toenga ho'o mo'uí. ■

Ko e hā kuo pau ke u
fakamolemole'i
 ai ha taha, 'okú ne
anga 'aki hono
 fakatupu ke u **mamahí?**

Ko e fekau ke fakamolemole'i 'a e kakai kotoa peé, ko ha me'a ia 'oku faingata'a'ia ai hatau tokolahahi. Ka kuo 'osi folofola 'a e 'Eikí kuo pau ke tau fakamolemole'i 'a kinautolu telia na'a tau fakahoko 'a e angahala lahi angé (vakai, T&F 64:9–11). Mahalo he

'ikai fu'u 'uhinga fēfē kiate kitautolu 'i he kamata'angá, ka 'oku feinga 'a e 'Eikí ke tokoni'i kitautolu ke tau hoko 'o tatau ange mo Ia pea mo ma'u ha fiefia lahi ange. Kapau te tau hili 'etau kavenga mafasiá kiate Ia pea tukuange 'a e 'itá, fakafāsifasi, mo e lotu mamahí,

te tau ma'u 'a e melino 'i he mo'uí ni mo ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga 'i 'itāniti. Mahalo na'a fie ma'u ha taimi, lo'imata'ia, 'aukai, lotu, talatalaifale mo e kau taki lakanga fakataula'eikí, mo ha ngaahi 'a'ahi ki he temipalé, ka 'e 'aonga.

Hangē ko ia kuo ako'i 'e Palesiteni Tietā F. Ukitofa, Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí:

. . . Kuo pau ke tau si'aki 'etau lotu mamahí. Ko ha kongia ia 'o e taumu'a 'o e mo'uí fakamatelié ke tau ako ki he founga hono si'aki e fa'ahinga me'a ko iá.

Ko e founga ia 'a e 'Eikí.

"Manatu'i 'oku fonu 'a hēvani he kakai 'oku nau faitatau he me'a ko 'ení: Kuo fakamolemole'i kinautolu. Pea 'oku nau fa'a fakamolemole" ("Oku Ma'u 'a e 'Alo'ofá 'e he Kau Manava'ofá," *Liahona*, Mē 2012, 77). ■

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange 'i he fakamolemole'i 'o e ni'ihi kehé, vakai, Gordon B. Hinkley, Fa'a Fakamolemole," Liahona, Nōvema 2005, 81–84; James E. Faust, "Ko e Mālohi Fai'akamo'ui 'o e Loto Fakamolemole," Liahona, Mē 2007, 67–69.

**NGAAHI LĒSONI
'O E SĀPATÉ**

.....
Tefito 'o e Māhina Ní:
**Ngaahi Ouaú mo e
Ngaahi Fuakavá**

MATEUTEU NAI KE MA'U 'A E LAKANGA TAULA'EIKI FAKA-MELEKISĒTEKÍ?

*"Ko kinautolu kotoa pē 'oku ma'u 'a e
lakanga fakataula'eikí, 'oku nau tali 'a e
fakapapau mo e fuakava ko 'ení mei he'eku
Tamaí, 'a ia 'oku 'ikai te ne lava 'o mau-
mau'i, pea 'oku 'ikai lava foki ke ue'i ia"
(T&F 84:40).*

Oku ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'i he fakapapau na'e fai 'e he Tamai Hēvaní pea mo ha fuakava na'e fai 'i ho vā pea mo Iá, 'o 'ikai tatau mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, 'a ia 'oku ma'u ta'e fai ha fakapapau. 'E tokoni 'a e ngaahi fo'i fakakaukau ko 'ení ke mahino kiate koe 'a e ngaahi kupu'i lea mahu'inga 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33–44, 'a ia na'e fakahā ai 'e he 'Eikí 'a e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí.

KO E HĀ 'A E FAKAPAPAU NA'E FAI HE'ETAU TAMAI HĒVANÍ?

“Oku hanga 'e he feinga ke taau mo e fakapapau mo e fuakava ko iá, 'o 'omi 'a e me'a'ofa ma'ongo'onga taha 'a e 'Otuá: 'a ia ko e mo'ui ta'engata. Ko ha taumu'a ia 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. 'I he'etau tauhi 'a e ngaahi fuakavá 'i hono ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí pea mo fakafou kinautolu 'i he ngaahi ouau fakatemi-palé, 'oku tala'ofa mai ai kiate kitautolu 'i ha fakapapau meia 'Elohimi ko 'etau Tamai Hēvaní, te tau ma'u 'a e fonu 'o Hono nāunaú 'i he'etau mo'ui 'o tatau mo Iá.”

Vakai, Henry B. Eyring, “Tui mo e Fakapapau mo e Fuakava 'o e Lakanga Fakataula'eikí,” Liahona, Mē 2008, 61.

KO E HĀ HO FATONGIA 'I HE FUAKAVÁ?

“Ko e fuakava 'i he tafa'aki 'a e tangatá ko 'ene fakahoko totonu hono uiui'i 'i he lakanga fakataula'eikí [vakai, T&F 84:33], pea te ne mo'ui fakatatau mo e fo'i lea kotoa pē 'e tō mei he fofonga 'o e 'Otuá, pea te ne tauhi 'a e ngaahi fekaú.”

Palesiteni Joseph Fielding Smith (1876–1972), “Magnifying Our Callings in the Priesthood,” 'i he conference Report, Apr, 1970, 59.

'OKU 'UHINGA KI HE HĀ KE FAKAFO'OU HO SINÓ?

“Kuó u mātā hono fakahoko 'o e tala'ofa ko iá 'i he'eku mo'ui pea mo ha ni'ihi kehe. Na'e 'i ai haku kaungāme'a na'e palesiteni fakamisiona. Na'á ne fakahā mai 'i he faka'osinga 'o e 'aho takitaha lolotonga 'ene ngāue, na'e tātā-taha ke ne lava 'o a'u ki 'olunga ki hono mohengá mo 'ene fifili pe te ne ma'u nai ha mālohi ke toe fehanga'angai mo ha 'aho fo'ou. Ka 'i he hoko mai 'a e pongipongi, te ne 'ilo'i ai kuo toe fakafou hono mālohí mo 'ene lototo'á. Kuó ke mātā ia 'i he mo'ui 'a e kau palōfita toulekeleká, 'a ia na'e hangē na'e fakafou ma'u pē ia he taimi kotoa pē ne nau tu'u ai ke fakamo'oni'i 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí mo e ongo-ongolelei kuo toe fakafoki maí. Ko ha tala'ofa ia kiate kinautolu 'oku laka atu 'i he tuí 'i he'enua ngāue 'i he lakanga fakataula'eikí.”

Vakai, Henry B. Eyring, “Tui mo e Fakapapau mo e Fuakava 'o e Lakanga Fakataula'eikí,” Liahona, Mē 2008, 62.

'OKU 'UHINGA KI HE HĀ KE TALI 'A E 'EIKÍ?

“Ko e kakai tangata ko ia 'oku nau ma'u mo'ui taau e lakanga fakataula'eikí, 'oku nau ma'u e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, pea ko kinautolu 'oku nau ma'u e 'Eikí 'oku nau ma'u e 'Otuá ko e Tamai. Pea ko kinautolu 'oku nau ma'u [a e Tamai] te nau ma'u 'a e me'a kotoa pē 'okú Ne ma'ú. 'Oku tafe mai ha ngaahi tāpuaki fakaofo mei he fakapapau mo e fuakavá ni ki he kakai tangata mo fafine mo'ui taau mo e fānau kotoa pē 'i he māmani.”

'Eletā Russell M. Nelson 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ngaahi Fuakavá,” Liahona, Nōvema 2011, 88.

'E LAVA NAI 'E HE KAU FINE-MUÍ KE NAU MA'U 'A E NGAAHI TĀPUAKI KO 'ENÍ?

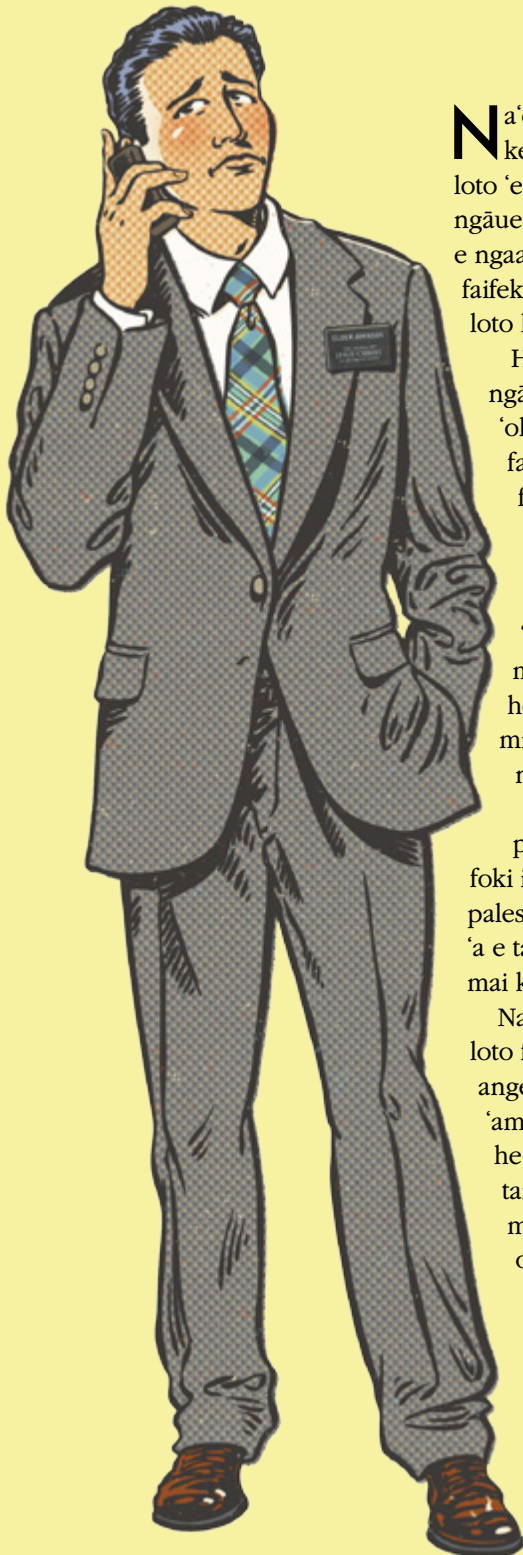
“Oku 'ikai fakangatangata 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí ki he hou'eiki tangatá pē. 'Oku toe lilingi atu foki 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení ki he hou'eiki fafine faivelenga kotoa pē 'o e Siasí. 'E lava 'a e hou'eiki fafine lelei ko 'ení ke teuteu'i kinautolu, 'aki 'enua tauhi 'a e ngaahi fekaú pea mo ngāue 'i he Siasí, ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fale 'o e 'Eikí. 'Oku foaki 'e he 'Eikí ki hono ngaahi 'ofefiné 'a e ngaahi me'afouki mo e tāpuaki fakalaumalie kotoa 'e lava ke ma'u 'e Hono ngaahi fohá.”

Palesiteni Joseph Fielding Smith (1876–1972), “Magnifying Our Callings in the Priesthood,” 'i he Conference Report, Apr, 1970, 59.

Ngaahi Potufolofola Fakahokohoko: Ko Hono Tali 'o e 'Eikí

Ko hono tali 'o e lakanga fakataula'eikí ko ha founa ia 'e taha hono tali 'o e 'Eikí. Lau 'a e ngaahi vésí ke 'ilo ha me'a lahi ange: Sione 13:20 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 112:20.

KO HONO MA'U 'A E KOTOA 'OKU 'A E TAMAÍ: KO HA TALA-FAKATĀTĀ FAKAONOPOONI

Na'e lolotonga teuteu ha talavou ke ngāue fakafaifekau. Na'e loto 'ene ongomātu'á ke totongi 'ene ngāue fakafaifekau kapau te ne tauhi e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue fakafaifekau mo ngāue mālohi. Na'á ne loto ki ai.

Hili 'ene hū ki he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau, na'á ne 'ilo 'oku faingata'a ange 'a e ngāue fakafaifekau 'i he me'a na'á ne fakakaukau mai ki ai. Na'e fakalotofo'i kiate ia 'a e ako 'o e lea fakafonua fo'ou, fakaangaanga ki he 'ulungaanga fakafonua 'oku kehé, mo e fehangahangai mo hono fakasitu'a'i. Na'e feinga hono ho'a mo e palesitini fakamisioná ke pou pou'i ia, ka na'á ne kei ongo'i pē ke tuku ā.

Na'á ne talaange ki he'ene palesitini fakamisioná 'oku fie foki ia ki 'api. Na'e telefoni leva 'ene palesitini fakamisioná ki he tamaí 'a e talavou 'o fakangofua ke telefoni mai ki hono fohá.

Na'e fakahā 'e he faifekau 'a 'ene loto fo'i ki he'ene tamaí. Na'e talaange 'e he'ene tamaí, "Na'á ma nofo 'amanaki 'i ha ngaahi ta'u lahi ki he 'aho te ke ngāue fakafaifekau taimi kakato ai. 'Okú ma 'ilo hono mahu'inga ke ako'i 'a e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'ú."

Na'e tali ange 'e he fohá, "Tangata'eiki, na'e 'ikai ke u

'ilo 'oku mahu'inga fau 'a e ngāue fakafaifekau kiate koe."

Ne tali ange 'e he tamaí, "Oku ta'e hano tatau ia kiate au." "Kuo u ngāue 'i he'eku mo'uí kotoa, langa 'eku pisinisí, mo fakahū pa'anga koe'uhí ko ha tokotaha pē: ko koe. Ko 'eku taumu'á ke tokonaki ma'au ha koloa 'oku lahi."

Ne hū hake hono fohá, "Ka, 'e Tangata'eiki, 'oku 'ikai ke ne liliu 'e ia 'a e fo'i mo'oni 'oku 'ikai ke u fiefiá . . ."

Ne tu'usi atu 'e he tangata'eikí, "Te u tuku atu fēfē 'eku pisinisí ke ke tokanga'i kapau he 'ikai ke ke lava 'o fakamo'oni'i koe 'aki ha'o ngāue ma'á e 'Eikí 'i ha ta'u nounou 'e ua?"

Na'e ki'i longo e fohá 'o fakalaulauloto ki he fehu'i 'a e tamaí.

Pea toki pehē ange 'a e tamaí, "E hoku foha, kapau te ke faivelenga 'i he uiu'i ko 'ení mo fakamo'oni'i koe 'okú ke taau, 'e 'a'au 'a e me'a kotoa 'oku 'a'akú."

'I he ongo ki ai 'a e palōmesi ko 'ení, na'e talaange lototo'a leva 'e he fohá ki he'ene tamaí, "Te u nofo."

Na'e nofo 'a e fohá, pea na'e ngāue faivelenga. Na'á ne muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue fakafaifekau pea ngāue mālohi. Io, hili 'ene ngāue fakafaifekau, na'á ne ma'u 'i ha taimi mei he'ene tamaí, 'a e tofi'a na'e palōmesi angé, 'a e ngaahi me'a kotoa pē na'e pau ke foaki 'e he tamaí.

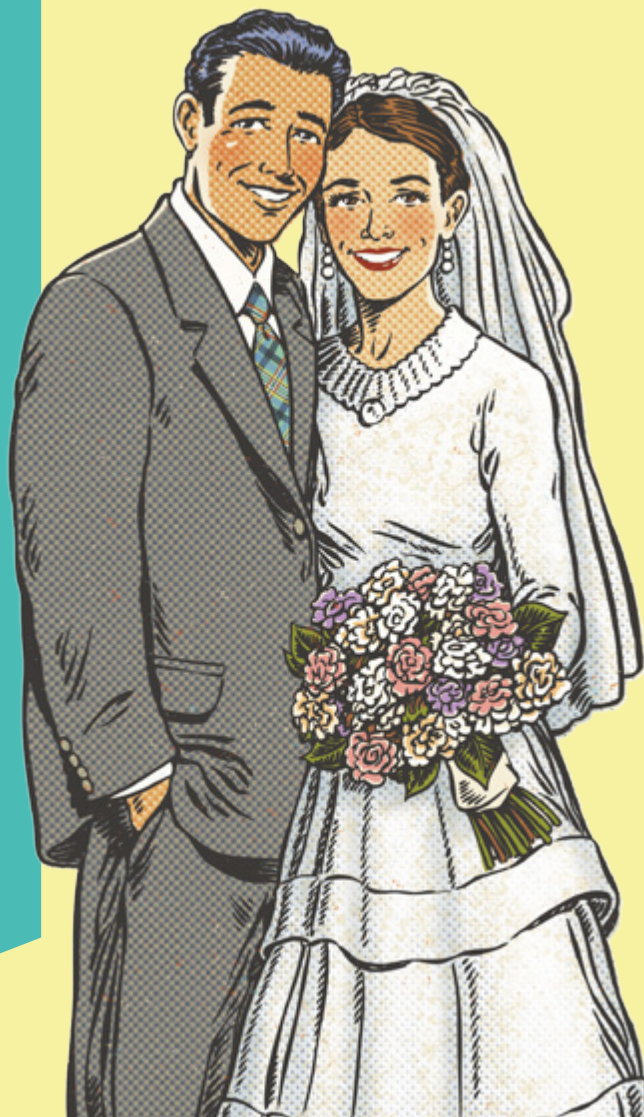
Meia 'Eletā Carlos E. Asay (1926–1999) 'o e Kau Fitungofulú, "The Oath and Covenant of the Priesthood," Ensign, Nov, 1985, 45.

NGAAHI TĀPUAKI 'OKU OU MA'U 'I HE LAKANGA FAKATAULA'EIKÍ

'I he'eku mo'ui anga-mā'oni'oni ko e 'ofefine 'o e 'Otuá, te u lava ai ke ma'u ha ngaahi tāpuaki lahi 'o fou 'i Hono lakanga fakataula'eikí. Te u lava 'o hoko ko ha mēmipa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí, 'a ia na'e fakafoki mai 'i he lakanga fakataula'eikí. Te u lava 'o ma'u 'a e sākalamēniti na'e tāpuaki'i 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'o Sisū Kalaisí ke fakafo'ou 'eku ngaahi fuakavá mo tokoni ke u fakatomala kakato ange. 'Oku ou ma'u ha fakahinohino fakatātaha mei he Tamai Hēvaní 'o fou he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí. 'E lava ke vahe'i au 'i he malumalu 'o e tu'utu'uni 'a ha taha 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí mo foaki mai 'a e mafai ke u ngāue 'i he ngaahi uiui'i. Te u lava 'o faka'aonga'i 'a e mafai ko iá ke tāpuekina 'aki e mo'ui 'a ha ni'ihī kehe. Te u lava 'o fakahoko ha ngaahi fuakava lahi ange mo e Tamai Hēvaní 'o fou 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku ma'u 'i he tempalé. Te u lava 'o mali mo ha taha ma'u lakanga fakataula'eikí mo'ui taau 'i he tempalé, pea te ma lava 'o ohi fakataha hake ha fāmili 'i he mā'oni'oni. Te u lava mo hoku fāmili ta'engatá ke ma'u 'a e me'a kotoa 'oku ma'u he'eku Tamai Hēvaní (vakai, T&F 84:38).

Melisa Haati, 'Iutá, USA

KAU 'I HE PŌTALANOÁ

Ngaahi Me'a ke Fakalaululoto ki ai ki he Sāpaté

- 'Okú ke pehē 'oku teuteu'i fēfē koe 'e ho'ó tauhi ho'ó ngaahi fuakavá ke ke ma'u 'a e kotoa 'oku 'a e Tamai?
- 'Okú ke pehē ko e hā hono faikehekehe 'o e "ma'u" (obtaining) 'o e lakanga fakataula'eikí (T&F 84:33) mo e "tali" (receiving) 'o e lakanga fakataula'eikí (vakai, veesi 35)?
- 'E tokoni'i fēfē koe 'e he ngaahi akonaki 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 98:11-12 ke ke "mo'ui 'o fakatatau ki he folofola kotoa pē 'oku 'alu atu mei he fofonga 'o e 'Otuá" (T&F 84:44)?

Ngaahi Me'a Te ke Ala Fakahokó

- Feinga ke taau mo e Laumālie Mā'oni'oni. 'E tokoni'i koe 'e he ue'i fakalaumālié ke mahino lelei ange 'a e tokāteline 'o e lakanga fakataula'eikí.
- Ako ma'uloto 'a e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí, 'oku 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33-44.
- Ako 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi potufolofola kehe fekau'aki mo e lakanga fakataula'eikí, hangē ko ia 'oku 'i he 'Alamá 13 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13; 20; 107; 121.

Fai 'e 'Eletā
Kent F. Richards

'O e Kau Fitungofulū
mo e Talēkita Pule
'o e Potungāue
Temipalé

KO E TEUTEU KE HŪ KI HE FALE, 'O E 'EIKÍ

Malimali 'i he taimi 'okú ke fakakaukau ai ki he temipalé. Ko ha feitu'u ia 'o e mālohi mo e tāpuaki.

Na'á ku fakatokanga'i 'i he oupeni hausi 'o e temipalé ha tamaiki fefine 'e ni'ihī na'a nau tu'ú fakaholoholo he tu'a 'o 'enau ongomātu'á 'i he temipalé. Na'a nau malimali 'i he'enau fakatokanga'i honau 'atá 'i he ngaahi sio'ata 'i he loki 'o e fefine malí. Na'e fanafana ange 'enau kui fefiné, "Manatu'i homou mahu-ingá pea mo e lahi 'o e 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate kimoutolú." Na'e sioloto 'a e ta'ahine takitaha ki ha taimi 'e foki mai ai ki he temipalé ko ha finemui 'o e tuí, kuo hoihoifua ange mo lava ke fai ha me'a, kuo mateuteu ke fakahoko hono misiona 'i māmaní. Na'e ma'u foki 'e he tamaiki tangata na'e 'i he 'oupeni hausí ha ki'i fakalika ki honau ngaahi tāpuaki he kaha'ú pea mo honau ngaahi fatongiá.

Na'e tonu e me'a na'e ongo'i 'e he fānau ko 'ení 'i he temipalé. 'Oku fie tāpuaki'i kimoutolu 'e he Tamai Hēvaní. 'Oku ma'u 'a 'Ene tāpuaki ma'ongo'onga tahá 'i he taimi 'okú ke hū ai ki he temipalé ke ma'u 'a e ngaahi ouau toputapú mo fakahoko pea tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapú. Ko ho fatongiá ke teuteu pea mo mateuteu.

'Oku mahu'inga 'a e temipalé 'i ho'o mo'uí, tautautefito ki he taimi

'okú ke kei si'i a'i: "Oku fie ma'u 'e he talavou' hono tu'unga 'i he temipalé 'o laka ange 'i he'ene tamaí mo 'ene kui tangatá, he kuo fokotu'u ma'u kinaua 'e he a'usia 'o e mo'uí; ko e tamaiki fefine kei ikí 'oku toki kamata 'i he mo'uí, 'oku nau fie ma'u 'a e laumālié, 'a e ivi takiekina mo e fakahinohino 'oku ma'u mei he kau 'i he ngaahi ouau 'o e temipalé."¹ Kamata 'i he taimí ni ke teuteu ho lotó mo ho'o fakakaukau ke ke lava kakato 'o ma'u mo mahino kiate koe 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení (vakai, Mātiu 13:23; Ma'ake 4:20).

Ko Hono Ma'u 'a e Kakato 'o e Ongoongolelei

Kapau te ke teuteu'i koe ke hū ki he temipalé, te ke "mateuteu ke ma'u 'a e kakato 'o [Ene] ongoongolelei" 'i he temipalé (T&F 35:12; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í). Ko e temipalé ko ha feitu'u 'o e mālohi mo e tāpuaki. Na'e fakahinohino'i 'e he 'Eikí 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo e kau fuofua Kāingalotú ke nau tānaki fakataha ki Ketilani, 'Ohaiō, USA, 'a ia na'a nau iku langa ai ha temipale. "Pea 'e fakakoloa'i ai 'a kimoutolu 'aki 'a e mālohi mei 'olunga" (T&F 38:32; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í).

Na'e fakatahataha 'i he 'Aposetolo hono fāmílí 'i ha 'oupeni hausi 'o ha temipale kimuí ni, 'i he 'ōlita toputapu he loki silá. Na'á ne ako'i kinautolu ko e me'a kotoa pē 'oku tau fai 'i he Siasí—ngaahi kalasí, 'ekitivití, polokalamá, mo e ngaahi fakatahá—'oku nau teuteu'i kitautolu ke omi ki he 'ōlita 'o e temipalé ke ma'u 'a e ouau 'o e silá. 'Oku fakafafonga'i 'e he temipalé 'a e 'elito 'o e palani ho'omou Tamai Hēvaní ki ho'omou fiefia mo e fakalakalaka ta'engatá.

Ko e Teuteu ke Fakahoko 'a e Ngaahi Fuakava mo e 'Otuá

'Oku 'ikai hoko vave ho'o teuteu ke hū ki he temipalé 'o fakahoko 'a e ngaahi fuakavá. 'Oku kamata ia 'aki ho papitaiso pea mo e foaki 'o e me'āfoaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní pea tupulaki 'i hono lotuá, ako folofolá, talangofuá, mo e ngāué. 'Okú ne fakaafe'i fakauike 'a e mo'ui ma'á 'i ho'o kau 'i he sākalamēnití. 'Oku hoko ia 'i ho'o feinga ke kumi ha fakamole-mole 'i he fakatomalá, 'i ho'o tauhi 'a e ngaahi tu'unga mo'uí, pea mo ho'o tauhi 'i he mo'ui taau ha lekomeni temipale fakangatangatá. 'E tokoni atu kiate koe 'a e ngaahi polokalama 'a e

NGAAHI TEFITO'I ME'A MAHU'INGÁ

- 'Oku mou ma'u 'i he temipalé 'a e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ki homou fakamo'uí.
- Kuo pau ke ke hū ki he temipalé 'okú ke ma'a mo haohaoa, 'o 'atā mei ha fa'ahinga maumafono kuo té'eki ai fakamolemole'i.
- Ko e lahi taha 'o e ngaahi akonaki mo e ngaahi ouau 'i he temipalé ko ha fakataipe kinautolu, 'o hangē ko ia 'i he ngaahi folofolá, 'o ke lava ai ke ako lahi ange 'i he taimi kotoa pē 'okú ke foki ai ki he temipalé.

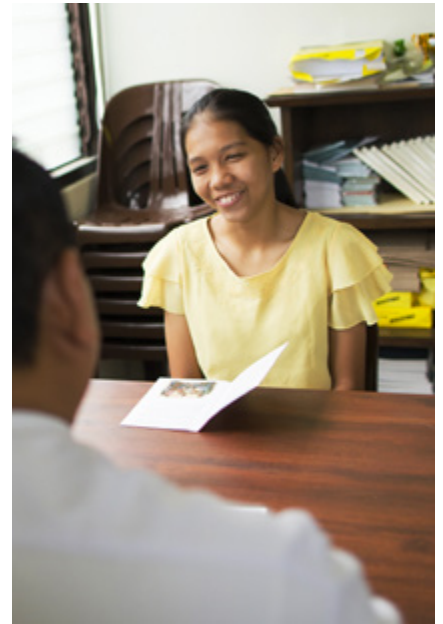
to'u tupú, ka ko ho'o teuteú 'oku fakatāutaha; 'okú ke fakatupulaki ho'o mo'ui tāú, ho'o fakamo'oní, mo ho'o uluí. 'Oku 'aonga fakatāutaha atu kiate koe 'a e Fakalelei 'a e Fakamo'uí.

'I ho'o fakatupulaki ho tu'unga matu'otu'a fakalaumālié, te ke faka'amū leva ke ke teuteu pea hū ki he temipalé. Te ke ma'u ai 'a e ngaahi ouau mo fai e ngaahi fuakavá, 'a ia ko e ngaahi sitepu mahu'inga ke ofi ange ai ki ho'o Tamai Hēvaní. [Ko e ngaahi ouau fakatemipalé ko e ngaahi ouau] mā'olunga taha [ia] kuo fakahā mai ki he fa'ahinga 'o e tangatá."²

'I ho'o ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé, 'okú ke fai ai ha ngaahi fuakava molumalu faka'angataha ma'au mo ho'o Tamaí, pea te ke feinga leva ke talangofua ki ai 'i he toenga ho'o mo'uí. Ko e taimi kotoa pē 'okú ke hū ai ki he temipalé, te ke lava 'o ongo'i Hono Laumālié pea mo ma'u ha fakahā mo ha mahino makehe 'i he lolotonga ho'o fakahoko 'a e ngaahi ouau 'oku fie ma'u ma'a e ni'ihī kehé. 'E mahino kiate koe mo ke ma'u ha fakapapau 'o e mālohi ta'engata mo ta'e fakangatangata 'o ho'o ngaahi fuakavá. Kapau na'e 'ikai ko ha kakai ta'engata kitautolu, he 'ikai hano mahu'inga 'o e temipalé. 'Okú ke hū ki he temipalé 'o fakahoko e ngaahi fuakavá *koehi* he te ke mo'ui 'o ta'engata mo fie ma'u ke nofo mo ho'o Tamai Hēvaní mo ho fāmilí 'i ha "tu'unga fiefia 'oku 'ikai hano ngata'anga" (Mōsaia 2:41). 'Oku tupulaki 'a e fakamahino ko 'ení 'i ho laumālié pea 'oku fakapapau'i ia 'e he Laumālie Mā'oní'oní.

Ko e Mo'ui Tāú

'Oku mo'oni 'a e fatongia 'o e Laumālie Mā'oní'oní 'Okú ne ako'i koe, fakama'a koe, pea mo fakahoko atu

e 'ofa 'a e Tamaí (vakai, Loma 5:5). Ko e Laumālie Mā'oní'oní 'o e Tala'ofá ko e mālohi fakangofua ia 'o e Laumālie Mā'oní'oní, 'a ia 'okú ne fakapapau'i 'a e fuakava takitaha 'o ta'engata.

Kuo pau ke ke hū ki he temipalé 'okú ke ma'a mo haohaoa, 'o 'atā mei ha fa'ahinga angahala kuo té'eki ai fakamolemole'i, ka ke ma'u 'a e Laumālie. Kapau 'e lava 'e he filí 'i ha fa'ahinga founa ke ikuna'i koe, te ne ta'ofi ai koe mei he temipalé pe ke fakatauele'i koe ke ke 'alu ta'e-taau ki ai.

'I he 'uhingá ni, 'e fakaafe'i ai koe ke ke tangutu 'i ha 'initaviu fakatāutaha mo ho'o pīsope pe palesiteni fakakoló, ke fakafuofua 'i ho tu'unga mo'ui tāú mo mateuteu ke ma'u ha lekomeni ke hū ki he temipalé. Faitotonu pea falala kiate ia ke tokoni'i koe. Ko hono mo'oní, ko koe pē 'okú ke fakafuofua 'i ho tu'ungá 'i he 'ao 'o e 'Eikí (vakai, T&F 109:24). Te ke 'uluaki fakamo'oni hingoa pē 'i ho'o lekomení. 'Okú ke fakamo'oni ai ho'o mo'ui tāú 'i he 'ao 'o e 'Eikí.³

'Oku 'ikai 'uhinga 'a e mo'ui tāú ia 'okú ke 'osi haohaoa. 'Oku 'uhinga ia 'oku faitotonu ho lotó, 'okú ke mo'ui 'aki 'a e ngaahi fekaú, pea 'okú ke holi ke lelei ange 'i he 'aho kotoa pē.

Ko e Ako mei he Ngaahi Fakataipé

'Oku faiako 'a e 'Eikí 'i he tempalé, 'o hangē ko ia 'i he folofolá, 'o faka'aonga 'i 'a e ngaahi fakataipé. Te ke lava 'o 'ilo 'i 'a e ngaahi fakataipe lahi 'i he folofolá, hangē ko e maká, tenga 'i 'akaú, fua 'i 'akaú, 'akau 'o e mo'uí, pea mo e mā mo e vai 'o e sākalamēnití (vakai, hangē ko 'ení, 1 Nifai 11; 'Alamā 32; Hilamani 5:12). 'Oku fakataipe 'e he papitaiso 'i he fakaukú ha mo'ui fo'ou, toe fanau 'i fo'ou, mo e ma'á (vakai, Loma 6:3–5). 'Oku tau tui kotoa 'a e teunga hina 'i he tempalé, ko e fakataipe 'o e haohaoá, mā'oni'oni, māmá, mo e tu'unga tatau.

'Oku 'i ai ha ngaahi fakataipe 'e ní'ihí 'i he tempalé 'oku fakatou fakatu'asino mo fakalaumālie. Hangē ko 'ení, ko hono tui e kāmēní ko ha fakamanatu fakatu'asino faka'aho ia 'o e ngaahi fuakava fakatemipalé pea mo e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa maí. Kapau 'e tauhi mo faka'apa'apa 'i 'a e kāmēní, 'okú ne malu 'i kitautolu mei he ngaahi 'ahí'ahí pea mo e ngaahi ivi takiekina ta'e-mā'oni'oni.

'Oku fakataipe 'a e ngaahi ouau takitaha 'o e tempalé. "I ha ouau toputapu, mahalo 'e lava ke fufulu mo pani ha taha,"⁴ ko e fakatatau ki he ngaahi tu'i mo e kau taula'eiki 'o 'Isileli he kuonga mu'á 'i hono teuteu 'i ke fakahoko honau ngaahi lakangá (vakai, 1 Samuela 10:1; 16:13). 'Oku fakafongá 'i 'e he fakahinohino mo e ngaahi fuakava 'i he 'enitaumení 'a hono fakakofu 'i pe foaki 'o e mālohi makehe mo e ngaahi tala'ofa mei he 'Otuá (vakai, Luke 24:49). Mahalo ko e fakataipe faka'ofa'ofa tahá 'a e ouau silá, 'a ia 'oku fakataha 'i ai ha ongome'a mali 'i ha ha 'i 'oku 'ikai lava 'o veteki 'a ia 'e lava ke tu'uloa 'o a'u ki 'itāniti.

'Oku kāfakafa mo faka'eieiki 'a e ngaahi tala'ofa 'i he tempalé. Ko e ngaahi "lelei lahi" mo e "ngaahi tāpuaki lahi" 'eni (3 Nifai 10:18) kuo fakatatali 'e he'etau Tamai ma'amou-tolu fakatāutaha. Ko ia, malimali 'i he taimi 'okú ke fakakaukau ai ki he tempalé.

Tatau ai pē pe ko e hā ho ta'u motu'á, fai 'a e me'a kotoa pē 'oku lava ke ke mateuteu ai ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'oku foaki atu 'e ho'omou Tamai Hēvaní. Falala ki he ongo na'á ke ma'u 'i he taimi na'á ke kei sí 'i ai mo hiva 'i, "Fie Siofia ha Tempalé. Te u 'i ai ha 'aho. Te u teuteu he'eku kei sí 'i Ko hoku fatongia."⁵ 'E lava ke hoko ia kiate koe. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. John A. Widtsoe, "Temple Worship," *Utah Genealogical and Historical Magazine*, Apr. 1921, 91–92.
2. *Ko e Teuteu ke Hū ki he Tempale Mā'oni'oni* (tohitufa, 2002), 1.
3. Vakai, Sosisua 24:22, 27: "Ko e kau fakamo'oni 'a kimoutolu kiate kimoutolu kuo mou fili 'a [e 'Eikí] mo moutolu, ke tauhi kiate ia. Pea na'a nau pehē, ko e kau fakamo'oni 'a kimaoutolu." Pea to'o 'e Sosisua ha fu'u maka 'o tuku ia 'i ha lalo 'oke, mo pehē, "Ko e fakamo'oni 'a e maká ni kiate kitautolu [hangē ko 'etau lekomeni tempale fakatāutahá]; he kuó ne fanongo ki he lea kotoa."
4. *Ko e Teuteu ke Hū ki he Tempale Mā'oni'oni* 1.
5. "Fie Siofia ha Tempalé," *Tohi Hiva 'a e Fānaú*, 99.

KO E HĀ 'OKU TAU LANGA AI 'A E NGAHI TEMPALÉ?

"Kuo pau ke tau ma'u ha mahino ki he 'uhinga 'oku tau langa ai 'a e ngaahi tempalé, mo hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai ke tau fakahoko 'a e ngaahi ouaú. Hili 'etau ma'u 'a e mahino ko 'ení, 'oku hokohoko atu ai pē hono fakahinohino 'i mo hono fakamaama kitautolu fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku mahu'inga fakalaumālie. 'Oku hoko mai ia 'i he 'otu lea ki he 'otu lea, pea mo e akonaki ki he akonaki, kae 'oua pē kuo tau ma'u hono kakato 'o e māmá mo e 'iló. 'Oku hoko 'eni ko ha malu 'i lahi kiate kitautolu—kiate kitautolu fakatāutaha. ...

"... 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue te ne fakama'a ange 'a e laumālie. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue te tau fai te ne 'omai kiate kitautolu ha mālohi lahi ange. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue 'oku fie ma'u ai ha tu'unga mā'olunga ange 'o e anga-mā'oni'oni.

"'Oku hanga 'e he'etau ngaahi ngāue 'i he tempalé 'o 'aofi kitautolu 'aki ha pā pea mo ha malu 'i. ...

"... Kapau te tau fakahoko 'a 'etau ngaahi fuakavá ta'e toe 'i ai ha tāla'a pe kumi 'uhinga, 'e malu 'i kitautolu 'e he 'Eikí. Te tau ma'u ha tokoni fakalaumālie fe'unga ke tau matatali 'aki 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui ní. ...

"Ko ia mou 'alu ki he tempalé—'alu 'o ma'u homou ngaahi tāpuaki."

Ko e Teuteu ke Hū ki he Tempale Mā'oni'oni (tohitufa, 2002), 44.

Ko hono Kumi ha Founnga ke **FAKAMOLEMOLE‘I AÍ**

Fai ‘e Bonnie Brown

Te tau fehangahangai kotoa pē mo ha taimi ‘oku fai ai ‘e ha taha ha me‘a ‘oku fakamamahi kiate kitautolu. Taimi ‘e ni‘ihi ‘oku tau ongo‘i ta‘e-malava ke tukuange ‘a e mamahí. Ka na‘a mo e taimi ‘oku tau mamahi lahi taha aí, na‘e ako‘i kitautolu ‘e he Fakamo‘uí ke tau fakamolemole‘i ‘a e kakai kotoa pē. ‘E lava ke hoko ‘a e fakamolemolé ko ha ngāue faingata‘a, ka ‘i hono fai ‘a ia ‘okú ne ‘omi kitautolu ke ofi ange kia Kalaisí, te tau lava ‘o ma‘u ‘a e melino ‘oku ‘omi ‘e he fakamolemolé. ‘Oku vahevahe ‘e he ongo finemui ‘i laló, ‘a ‘ena

ngaahi a‘usía ‘i hono fakamolemole‘i e ni‘ihi kehé.

Ko hono Fakamolemole‘i ha Kaungāme‘a

‘I he hiki ‘a Lenei* ki ha ‘apiako fo‘ou ‘i Pelisiumé, na‘á ne fiefia ke ma‘u ha ngaahi kaungāme‘a fo‘ou. Pea fai leva ‘e ha kaungāme‘a ‘e taha ha me‘a ke faingata‘a ‘a e ngaahi me‘a kotoa. ‘Oku fakamatala ‘a Lenei ‘o pehē:

“Na‘e fa‘u ‘e hoku kaungāme‘a ko Nola ha ‘akauni ‘i he Facebook ‘o faka‘aonga‘i ‘a e hingoa ‘o ha kaungāme‘a ‘e taha ko Keiti. Na‘e kamata ke

ne faka‘ita‘i ‘a e kakaí ‘o ngāue ‘aki ‘a e ‘akauni ko iá, pea na‘e tukuaki‘i ‘e he tokotaha kotoa ‘a Keiti ko e taha houtamaki. Na‘e fakakata ‘aki au ‘e Nola ‘i he akó, ‘o manuki‘i ‘eku tui fakalotú mo hoku ‘ulungāngá. Na‘á ku feinga ke faka‘ehi‘ehi mei he ngaahi tukuaki‘i ko ‘ení ka na‘e ‘ikai ke u lava, ko ia na‘á ku kamata feohi ai mo e kakai kehé.

“‘I he vete hia ‘a Nola fekau‘aki mo e ‘akauni loí, na‘e ‘ita ‘aupito ‘a e tokotaha kotoa kiate ia. Na‘e ‘omai ‘e Nola ha tohi kole fakamolemole, ka na‘e ‘ikai ke u fakakaukau te u lava

'o fakamolemole'i ia. Na'á ku fu'u 'ita 'aupito.

"I he 'aho 'e taha ne u lau ai e folofolá, peá u lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:9–10: 'Ko ia, 'oku ou pehē kiате kimoutolu, 'oku totonu ke mou fefakamolemole'aki; he ko ia ia 'oku 'ikai te ne fakamolemole'i hono tokouá 'i he'ene ngaahi angahalá 'oku halaia ia 'i he 'ao 'o e 'Eikí, he 'oku nofo 'iate ia 'a e angahala lahi angé. Ko au, ko e 'Eikí, te u fakamolemole'i 'a ia 'oku ou loto ke fakamolemole'i, ka 'oku 'eke'i meiate kimoutolu 'a ho'omou fakamolemole'i 'a e kakai kotoa pē."

"Ne u fakakaukau 'i he taimi pē ko iá kia Nola. Na'á ku 'ilo'i na'e 'ikai totonu ke u ongo'i 'ita lahi 'aupito. Na'á ku lotua mo kole ki he Tamai Hēvaní pe te Ne tokoni'i au ke fakamolemole'i ia. Na'e 'ikai ke faingofua ia, ka na'á ku kei lava pē ke fai ia. Ne u kamata 'aki ha tohi kiate ia 'o 'eke pe na'e fēfē hono 'ahó, pea taimi 'e ni'ihi ne ma talanoa 'i he kai ho'ataá. Na'á ku 'ilo ai na'e mālōlō 'a e tamai 'a Nolá 'i he ta'u 'e fā kimu'á. Na'e faingata'a 'ene mo'uí, pea na'á ne fakakaukau na'e fehí'a 'a e tokotaha kotoa 'iate ia. Na'á ku fiefia na'e 'ikai ke u toe 'ita ki ai. Na'e 'ikai mahino kia Keiti mo ha ni'ihi kehe 'a e founa na'á ku lava ai 'o fakamolemole'i 'a Nolá, ka na'á ku 'ilo'i ne u fai 'a ia na'e totonú, pea na'á ku 'ilo'i na'e laukau 'aki au 'e he Tamai Hēvaní."

Na'e ako 'e Lenei 'oku fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fakamolemole'i 'a e tokotaha kotoa pē. 'I he muimui ki he fekau ko iá, na'á ne ma'u ai ha manava'ofa mo mahino kia Nola pea na'e lava ai ke ne fakamolemole'i.

Ko hono Ma'u ha Fiemālie 'i he Mālōlō 'a Hoku Tuonga'ané

'I he mate 'a e tuonga'ane 'o Sēneti 'i ha fakatu'utāmaki na'e fakatupu 'e ha faka'uli konā ha ta'u hongofulu tupu mo 'ene kau pāsesé, na'á

ne 'ilo'i na'e fie ma'u ke ne tukuange 'a e mamahi na'á ne ongo'i, ka na'e 'ikai ke ne 'ilo 'a e foungá.

"Na'e faingata'a ke tala 'a e me'a na'á ku mamahi lahi taha aí—ko 'eku 'ita ki he to'u tupu ta'e fakakaukau ko 'ení pe ko 'eku faka'amu mo'oni ke foki mai hoku tuonga'ané. Ne 'ikai ke u lava 'o fakakaukau ki he fu'u mole lahi 'i he'eku mo'uí. 'Oku ou manatu ki he'eku lotu fakamātoato 'i ha laulau houa. Ko e me'a pē na'á ku fie ma'u ke foki mai 'a Nētane.

"Na'á ku ongo'i faka'ofa'ia he fānau tangata ne nau fakatupu e mate 'a Nētane he na'á ku 'ilo'i ne nau ongo'i ha halaia lahi 'aupito. Ka ne u ongo'i 'ita foki mo e tāufehí'a. Na'e faingofua ke tukuaki'i kinautolu. Na'á ku fakakaukau kuó u fakamolemole'i 'a e kau talavou ko 'ení, ka na'á ku kei 'ita pē 'i he'eku fakakaukau ki he fakatu'utāmaki. Na'á ku toutou fehu'i kiate au, "Te u fakamolemole'i mo'oni fēfē nai 'a e kau talavou ni, pea te u 'ilo fēfē nai kuó u fai iá?"

"Ne faifai peá u ongo'i kuó u fakamolemole'i mo'oni kinautolu hili 'a e lotu 'e laungeau, 'aukai fakamātoato, mo e ako mo e fakakaukauloto lahi. 'Oku ou manatu 'i ha'aku fakalaululoto 'i ha 'aho 'e taha. Na'á ku fakakaukau, "Oku ou fakamolemole'i kinautolu. Ko e hā he 'ikai te u lava aí? 'Oku fai 'e he tokotaha kotoa pē ha ngaahi fehala-aki, pea ko hai au ke u fakamāu'i? He 'ikai te u teitei fakalelei'i ha fa'ahinga me'a 'aki hono tukuloto'i, ko ia 'oku ou tukuange ia.' Na'e faka'ofa 'a e ongo ko ia! Ne u faka'ānau ma'u pē ke 'ilo'i kuó u fakamolemole'i mo'oni 'a e kau talavou, pea 'i he 'alu 'a e taimi na'e hoko ia. He 'ikai te u lava 'o liliu e me'a na'e hoko kia Nētane, ka te u lava 'o fili ke tali 'aki 'a e fa'a fakamolemole' mo e 'ofá kae 'ikai ko e 'itá."

Na'e 'ilo 'e Sēneti 'oku fie ma'u 'e he fakamolemole mo'oni ha taimi mo ha ngāue. Na'e folofola 'a e Fakamo'uí, "Unu'unu mai kiate au

pea te u 'unu'unu atu kiate kimoutolu" (T&F 88:63). Na'e 'unu'unu ofi ange 'a Sēneti ki he 'Eikí 'o fakafou 'i he 'aukaí, lotú, ako folofolá, mo e ngaahi ngāue kehe. 'I he'etau fai e me'a tatau, te tau lava 'o faka'atā ke fetongi 'etau 'itá mo e loto mamahí 'aki e ngaahi ongo 'o e fiemālie mo e fakamolemole'.

Fonu 'i he 'Ofá

Hangē pē ko Sēneti mo Lenei, 'e lava ke tokoni'i kitautolu 'e he fa'a fakamolemole' ke tau ongo'i manava'ofa, mahino, mo fa'a kātaki. 'I he'etau fakamolemole'i e ni'ihi kehé, 'e fakafonu kitautolu 'e he 'Eikí 'aki 'Ene 'ofa haohaoá pea te tau hoko ai 'o hangē pē ko Iá. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Tutā, USA.

* Kuo liliu e ngaahi hingoa.

'OFA HAHOAOÁ

"'E lava 'e he 'ofa haohaoa 'a Kalaisí ke ne to'o atu e 'uno'i ika 'o e tāufehí'a mo e loto 'itá mei hotau matá, ka tau lava 'o vakai ki he ni'ihi kehé 'i he founa 'oku 'afio mai ai 'etau Tamai Hēvaní kiate kitautolú: ko ha kakai ta'e taau mo ta'e haohaoa 'oku tau malava pea tau mahu'inga ange 'i he me'a 'oku tau lava ke fakakaukau atu ki ai. Koe'uhí 'oku 'ofa lahi 'a e 'Otuá 'iate kitautolu, kuo pau foki ke tau fe'ofa'aki mo fefakamolemole'aki."

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf, Tokoni Ua 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki, "'Oku Ma'u 'a e 'Aló'ofá 'e he Kau Manava'ofa," *Liahona*, Mē 2012, 76.

FAKAMAFOLA
'A E HUELO
'O E LA'AA

'E lava ke tokoni e malimalí ki he māmaní.
Tokoni ke fiefia ha taha.

(Vakai, Mātiu 5:14-16.)

Ko e MŪSIKÁ 'i He'eku Mo'uí

Na'á ku fakafisi mei he tā pianó he na'á ku ilifia 'i hono fai ha fehalaākí. Kuó u ma'u 'eni ha faingamālie ke ikuna'i ai 'eku manavaheé.

Fai 'e Sabrina de Sousa Teixeira

Ko 'eku faka'ānaua talu mei he'eku kei si'i ke tā e pianó. 'I hoku ta'u 12, ne ako'i au 'e ha mēmipa 'ofeina 'o e Siasí ke u tā piano. Kimui ange aí ne u ma'u ha kīpooti ko ha me'a'ofa mei he'eku tangata'eikí. Ka neongo ia, na'e kamata ke hōloa 'a e fakafiefia 'o e tā pianó koe'uhí he ne u kamata manavasi'i 'i he'eku feinga ke tā 'i he houalotu sākalamēnití. Na'á ku fai ha ngaahi fehalaaki lahi, ongo'i mā, pea 'ikai ke u toe fie tā piano. Na'á ku pehē loto pē te u toe feinga pē hili ha'aku ako lahi pea te u meimei lava 'o tā lelei. Ka ne faka'au ke u loto-fo'i pea iku 'o fakatau atu 'eku kīpōtí pea fufuu'i 'a e talēniti ko 'ení.

Hili ha ngaahi ta'u lahi, 'i ha 'aho Sāpate 'e taha ne 'ikai ha taha tā piano. Kuo hiki 'a e fefine na'e tā piano 'i homau uōtí. 'I he'eku mamata ki he hiva 'a e kau mēmipá ta'e 'i ai ha piano pe 'ōkani ke tokoni kiate kinautolú, ne u ongo'i ne poupou'i au 'e he Laumālié ke u talanoa ki he pīsopé. Na'á ku pehē ange, "Oku sai 'apē kapau te u tā piano?" Na'á ne tali lelei.

Hili ha ngaahi ta'u 'o e faka'ehi-ehi mei he tā pianó, na'á ku ikuna'i 'eku manavahē 'i hono fai ha ngaahi fehalaākí. Na'á ku 'ohovale, 'i he'eku kamata ke taá ne hangē pē ne 'ikai

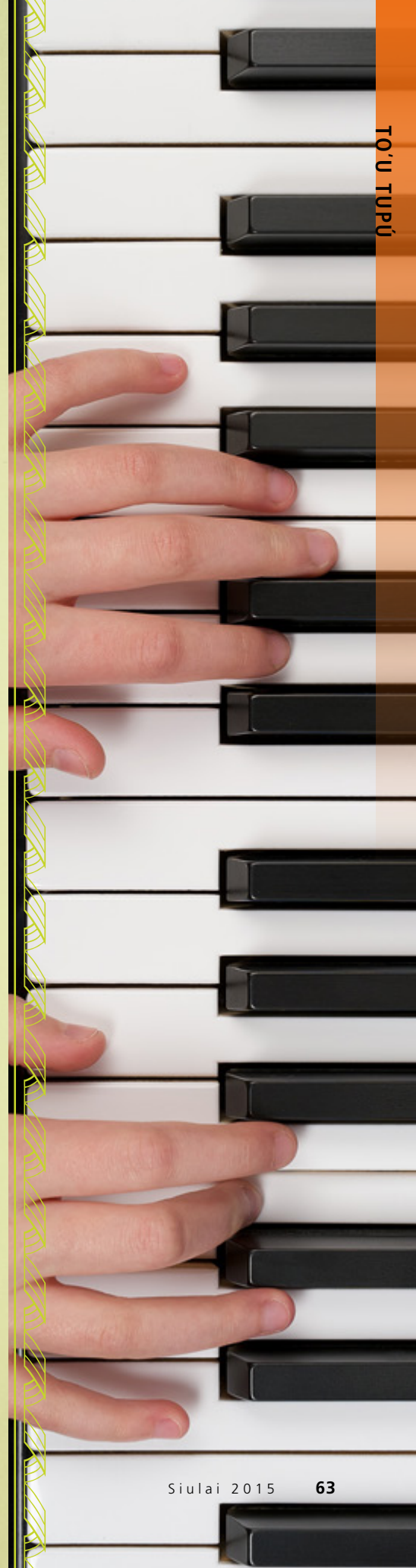
fuoloa talu mei he taimi ne ta'ofi ai 'eku tā pianó. Ne u fai ha ngaahi fehalaaki 'i he ngaahi nota 'e ni'ihika na'e 'ikai lahi. Na'e 'omi 'e he 'usia ko iá 'a e mālohi ke u fokotu'u ange ki he'eku pīsopé te u tukupā ke tā 'i he Sāpate kotoa pē.

'Oku ou akoako tā he uike kotoa pē, pea kuó u ako ke toe sai'ia 'i he pianó. 'I he taimi kotoa pē 'oku ou ako tā aí, 'oku ou ongo'i e mālohi 'o e Laumālié 'i hoku 'apí. Ko e taimi 'e ni'ihika 'i he'eku tā pianó, 'oku kau mai 'i he hiva 'a e kau mēmipa hoku fāmilí 'a ia 'oku nau fai 'a e ngāue faka'apí. 'Oku mau hoko 'o taha, 'i he'emaui hiva'i 'a e himi tatau pē.

Kuo fakatokanga'i 'e he kāingalotu tokolahi 'o e uōtí 'a 'eku fakalalaká pea 'oku nau fakahīkīhiki'i au. 'Oku ou hounga'ia ke tokoni ki he tu'unga fakalaumālie 'o e ngaahi fakataha 'a hoku uōtí peá u hounga'ia 'i he'eku toe foki ki ha talēniti kuó u si'aki.

Kuó u ako ke fakahounga'i 'a e mūsika pianó; 'oku faka'ofa 'a e nonga 'okú ne 'omaí. 'Oku ou fakatauange te tau fanongo ki he fa'ahinga hiva ko 'ení 'i he langí, pea ko hai 'okú ne 'ilo, mahalo te u 'i ai 'o tā 'i he ngaahi kuaea fakasilesitalé! ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'u 'i Palāsila.

Fai 'e 'Eletā
Juan A. Uceda
'O e Kau Fitungofulú

Na'á ku fakataufolofola ki he 'Otuá ko ha Kaungāme'a

"Lotu, 'okú Ne 'i ai; lea, 'oku fanongo"
(Tohi Hiva 'a e Fānaú, 6).

Na'á ku mātu'aki mā 'i he'eku kei si'í, pea na'e fai-
ngata'a ke u fakakaungāme'a. Na'á ku lotua lahi
ki he 'Otuá ke ikuna'i 'eku manavasi'í mo 'eku maá.
Na'á ku lotu kiate Ia ko ha kaungāme'a. Na'e 'ikai
ako'i au 'e ha taha he founga ke fakahoko ai iá—
na'á ku fu'u fie ma'u pē ke talanoa mo ha taha.
Na'e 'ikai ke 'i ai haku ngaahi kaungāme'a, ko ia
na'á ku ma'u ha taha 'aki 'eku fakataufolofola
kiate Iá.

Fāifai peá u fetaulaki mo e ongo fai-
fekaú. Na'á na foaki mai kiate au ha Tohi 'a
Molomoná, pea ne u kamata ke lau ia. Ko
e taimi na'á ku lau ai 'a e 3 Nifai 17, na'e
ongō mo'oni kiate au 'a e founga hono
fua 'e Sīsū 'a e fānau valevalé mo hūfia
kinautolú. Na'á ku 'ilo'i ko e founga
totonu 'eni ke lotu aí.

Na'á ku pehē leva ke u lau 'a e ngaahi folofola kotoa fekau'aki mo e lotu 'a Sīsū Kalaisí. 'I he Luke 3:21, hili hono papitaiso 'e Sione 'a Sīsū Kalaisí, na'e lotu 'a Ia ki he Tamai Hēvaní pea na'e fakaava 'a e ngaahi langí. Ko e taimi na'á ku lau ai iá, na'á ku 'ilo na'e fie ma'u ke u lotu 'i ha founga te Ne fakaava ai foki 'a e ngaahi langí.

'Oku ou ongo'i hela'ia 'i he taimi 'e ni'ihí pea 'ikai ke u ongo'i fie lotu. Ka na'á ku toe manatu'i 'a e founga na'e lotu ai 'a Sīsú. Na'á ku feinga ke lea mo'oni mo fakamātoato 'i he'eku lotú koe'uhí kae fakaava foki 'a e ngaahi langí kiate au.

Na'e nounou 'eku ngaahi lotú he taimi 'e ni'ihí koe'uhí ko e 'ikai ke u ma'u 'a e ngaahi lea ke fakamatala'i lelei ai aú. Na'á ku ma'u pē ha ngaahi ongo 'i loto, peá u pehē, "Okú ke 'afio'i 'a e me'a 'oku ou feinga ke lea 'akí. Fakamolemole pē 'o tokoni'i mu'a au."

Ko e taimi 'e ni'ihí 'oku ou lotu ai ke tāpuaki'i 'a e me'akaí, 'oku ou manatu'i na'a mo e ki'i lotu sí'isí'i ko iá, 'e lava ke fakaava ai 'a e ngaahi langí. 'Oku ou feinga ke fakangaloki 'a e māmaní kae fetu'utaki mo e Tamai Hēvaní. Pea 'oku ou lea 'aki leva 'a e ngaahi me'a 'oku ha'u ki hoku lotó 'i he founga mātu'aki loto fakatōkilalo mo'oni.

Ko e taimi 'oku ou ongo'i ai e nongá mo e fiamālié, 'oku ou 'ilo'i 'oku fakaava 'a e ngaahi langí kiate au.

Na'e papitaiso 'eku fa'eé, hoku tuofefiné, pea mo au 'i he hili hono ako'i 'e he ongo faifekau' hoku fāmílí. Ka na'e 'ikai ke kau 'eku tamaí, hoku tokouá, mo hoku tuofefine 'e taha ki he Siasí. Na'á ku loto mo'oni ke hoko 'eku tamaí ko ha mēmipa 'o e Siasí. Na'á ku 'aukai, mo lotua 'i he 'aho kotoa pē ke tali 'e he'eku tamaí 'a e ongoongoleléi pea papitaiso.

Na'á ku 'ilo'i na'e fie ma'u ke u lotua 'eku tamaí, ka na'á ku toe 'ilo'i foki 'oku fie ma'u ke u tatali ki he tali 'a e 'Otuá. Ko e taimi 'e ni'ihí 'okú Ne pehē ai, "Ikaí, 'oku te'eki ai taimi." Na'e fāifai pea fanongo mo mahino ki he'eku tamaí, pea na'e papitaiso.

Kapau 'oku te'eki ai hoko ho'o fa'eé pe tamaí ko ha mēmipa 'o e Siasí, talanoa mo ho kaungāme'á—'a ho'o Tamai Hēvaní. Kole kiate Ia ke tokoni'i 'a e loto ho'o fa'eé pe tamaí. Fakataufolofola 'i he loto fakatōkilalo mo mo'oni, 'i ha founga fakamātoato. Ka hili ia peá ke ki'i mālōlō. Ko Ia 'oku pulé. 'Okú Ne 'afio'i 'a e founga ke fakahoko ai 'a e ngaahi me'á. 'Okú Ne 'afio'i lelei ange ho'o tamaí mo ho'o fa'eé 'iate koe. 'Okú Ne 'afio'i 'a e founga ke fehokotaki ai mo kinauá.

'Oua na'á ke hoha'a. 'Oku 'i ai hao kaungāme'a. Lotua 'aki ho lotó, pea 'e fakafanongo atu 'a e Tamai Hēvaní kiate koe. 'E fakaava 'a e ngaahi langí. 'Okú Ne 'afio'i koe, pea te Ne tāpuaki'i koe. ■

KO E HĀ TE KE LAVA 'O FAÍ?'

Fēfē kapau 'oku 'i ai ha taha 'i ho fāmílí 'oku 'ikai ko ha mēmipa 'o e Siasí? Pe fēfē kapau kuo te'eki ai sila'i ho fāmílí 'i he temipalé? Ko ha ngaahi me'a 'eni 'e nima na'e fakahoko 'e 'Eletā 'Useta (Uceda) te ke lava mo koe ke fakahoko:

1. Fakataufolofola ki he Tamai Hēvaní 'i he lotu. Ko ho kaungāme'a la.

2. Lotua ho fāmílí.

3. Falala ki he Tamai Hēvaní 'Okú Ne 'afio'i ho fāmílí, pea 'oku Ne 'afio'i e founga ke tokoni'i ai kinautolú.

4. Fiamālie pea 'oua te ke hoha'a. Ko e Tamai Hēvaní 'oku pulé.

5. 'Ilo'i 'oku 'afio'i koe 'e he Tamai Hēvaní pea te Ne tāpuékina koe.

Na'e hoko 'a e talanoa ko 'eni i Mē 'o e 1889.

Na'e fakamalumu 'a 'Ana Matila 'Enitasoni mo 'ene fa'e'e mo hono ta'okete ko 'Aitá, 'i ha fakamalu lanu 'uli'uli. Na'á ne fakatokanga 'i atu na'e fakaofi mai 'a e lēlué. Na'á ne tetetete. 'E 'ave ia 'e he lēlué ko 'eni mei Suēteni pea kamata 'ene fononga ki 'Ameliká.

Na'e fanafana faka-Suēteni ange 'a e fa'e 'a 'Aná, "Angalelei pea fakafanongo kia 'Eletā Kalasoni." Na'á ne puke mai e ongo tamaiki fefiné. Ko ha faifekau 'a 'Eletā Kalasoni, na'e ngāue 'i Suēteni 'i ha ta'u 'e tolu, talu 'a e ta'u valu 'a 'Aná. Kuo taimi 'eni ke ne foki ki hono fāmilí 'i 'Aitahō, 'i he 'Tunaiteti Siteití.

'I he fakakaukau 'a e Fine'eiki ke 'ave 'a 'Ana mo 'Aita ki 'Amelika ke hao mei he fakatanga 'i Suēteni, na'e anga'ofa 'a 'Eletā Kalasoni ke tokanga 'i kinaua. Na'á ne tu'u he taimi ni 'i he tafa'aki 'o e lēlué. Na'á ne kamo ki he ongo tamaiki fefiné ke na omi. Na'e fā'ofua 'a 'Aita ki he'ene fa'e'e pea

lue atu ki mu'a, ka na'e nofo pē 'a 'Ana ia.

Na'e pehē 'e 'Ana "Oku ou 'ofa atu. Te u manatu mai kiate koe."

"Te u manatu atu kiate koe foki. Fakafanongo lelei mai. Kapau te ke a'u atu ki ha feitu'u he 'ikai lava ke mahino kiate koe 'a e lea 'a e kakaí, 'oua na'a ngalo ke ke lotu ki ho'o Tamai Hēvaní koe'uhí 'e lava 'o mahino kiate Ia."

'I he'ene kei fakakaukau ki he ngaahi lea 'a 'ene fa'e'e, ne heka 'a 'Ana ki he lēlué pea tangutu 'o ofi kia 'Aita mo 'Eletā Kalasoni. Kuó ne fiefia fekau'aki mo 'ene fuofua heka 'i ha lēlué, ka 'i he taimi ni na'á ne fie ma'u pē ke toe mamata faka'osi ki he'ene fa'e'e. Na'e fu'u mā'olunga 'a e lēlué ke ne vakai ki

he fofonga 'o e kakaí, ka na'á ne malimali 'i he'ene mamata ki he fakamalu 'uli'uli 'o 'ene fa'e'e na'e puke hake ki 'olunga 'i he ha'oha'onga 'o e kakaí. Na'e fakamanatu ange kiate ia na'e sio ange 'a e Fine'eiki.

Na'e kohu lahi he kamata ke lele 'a e lēlué. Na'e kamata ke ngaue māmālie 'aupito 'a e lēlué pea lele pē 'a e Fine'eiki

Ko e Fononga 'a 'Aná

Fai 'e Jessica Larsen
Makatúunga 'i ha talanoa mó'oni

‘i he tafa‘aki ‘o e lēlué. Na‘e ta‘ata‘alo ‘a e fakamalu ‘uli-‘ulí kia ‘Ana. Ka na‘e ‘ikai fuoloa kuo pulia ‘a e fakamalu lanu ‘uli‘ulí. Na‘e falala ‘a ‘Ana ki he matapā sio‘atā mo fifili pe ko e hā ‘e hoko ‘i he kaha‘ú.

‘I ha ngaahi uike lahi mei ai, na‘e falala ‘a ‘Ana ki he matapā sio‘ata ‘o ha lēlue kehe. Na‘e ‘ave ia ‘e he lēlue ko ‘ení ki Sōleki Siti, ‘Iutā. Na‘á ne talaange kia ‘Aita, “Oku ngali kehe ‘a ‘Amelika ia mei Suēteni, *ko ia?*”

Ne fanafana faka-Suēteni ange ‘a ‘Aita, “*To*. Ka ko ‘Amelika hota ‘apí he taimí ni, pea kapau te ta ngāue mālohi fe‘unga, te ta lava ‘o ‘omi foki ‘a e Fine‘eikí ki heni.”

Kuo ‘ikai ha pa‘anga fe‘unga ki he Fine‘eikí ke fakatau ha‘ane tikite. Na‘e totongi ‘e ha fāmili ‘i ‘Okiteni, ‘Iutā, ‘a e folau ‘a ‘Aita ki ‘Ameliká. ‘E nofo ‘a ‘Aita mo kinautolu ‘i he‘enau fāmá ‘o ngāue ke totongi fakafoki kiante kinautolu. Ka ‘e nofo ‘a ‘Ana mo e tokoua ‘o ‘ene fa‘e‘é ‘i Sōleki Siti. Na‘e ha‘u ‘a e tokoua e fa‘ē ‘a ‘Aná ki ‘Iutā ‘i ha ngaahi ta‘u lahi kimu‘a, pea kuo tohi ki ai ‘a e Fine‘eikí ke talaange na‘e ‘alu ange ‘a ‘Aná.

Hili e lēlué, kuo nau heka vaka ‘i he Tahī Tokelaú ki Tenima‘ake. Pea nau folau leva ki ‘Ingilani mo ‘Ailani kimu‘a he kolosi ‘i he ‘Ōseni ‘Atalanitikí pea tū‘uta ‘i Niu ‘Ioke Sití. Na‘e loloa ‘a ‘Ana ‘i he konga lahi ‘o e folau tahī ‘aho ‘e 15. Na‘á ne ongo‘i fiemālie ke heka ‘i ha lēlue ‘i Niu ‘Ioke ke fononga ki ‘Iutā.

Na‘e ui mai ‘a e tangata pesá, “Okiteni, ‘Iutā!” Na‘e te‘eki ke ‘ilo‘i ‘e ‘Ana ‘a e lea faka-Pilitāniá, ka na‘á ne ‘ilo ‘a e hingoa ‘o e koló. Na‘á ne ongo‘i lotomamahi. Na‘e mamahi ange ia ‘i he tu‘u ‘a ‘Eletā Kalasoni ‘o to‘o ‘ene kató mo e kato ‘a ‘Aitá.

Na‘á ne fehu‘i ki hono ta‘oketé, “Oku pau ia ke ke ‘alu?”

Na‘e lea angamalū ange ‘a ‘Aita, “*Io*. ‘Oua te ke hoha‘a, ‘e ‘i ai ‘a ‘Anití ‘i ho‘o a‘u ki Sōleki Sití.”

Na‘e mamata ‘a ‘Ana ‘i he fe‘iloaki ‘a ‘Eletā Kalasoni mo hono fāmili ‘i he tau‘anga lēlué. Te nau ‘ave ‘a ‘Aita ‘i ha saliate fakafale ki hono ‘api fo‘ou ‘i he fāmá pea fononga leva ki ‘Aitahō. Na‘e ongo‘i tuēnoa mo‘oni heni ‘a ‘Ana.

Na'e lele 'a e lēlué 'i he fakapo'ulí kae 'oua kuo ta'ofi 'i ha tau'anga lēlue 'i Sōleki Siti. Na'e meimei tu'uapō. Na'e to'o 'e 'Ana 'ene kató pea hifo ki lalo. Na'e vakai holo hono fofonga ongosia ki he tokoua 'o 'ene fa'eé.

Ka na'e 'ikai ha taha 'e tatali kiate ia.

Na'e manavahē 'a 'Ana. Na'á ne toe sio takai, 'o faka-'amu na'e 'ikai ke ne fakatokanga 'i ha me'a. Na'á ne sio fakalelei ki he fakapo'ulí. Na'á ne feinga ke 'ilo 'i 'a e fōtunga 'o e kakaí 'i he malama 'a e ngaahi māmá. Ka na'e 'ikai ke 'i ai 'a e tokoua 'o 'ene fa'eé.

Na'e lue atu ha kau muli kiate ia mo fai ange ha ngaahi fehu'i. Na'e fakakaukau 'a 'Ana ne nau fie ma'u ke tokoni, ka na'e 'ikai mahino kiate ia 'enau leá.

Kuo te'eki ai ke ne ongo'i manavahē 'aupito pehē 'i he'ene mo'uí. Na'e 'ikai pē manavahē he taimi ne manukí 'i ai 'e hono kaungā kalasi 'i Suēteni 'a 'ene tui fakalotu fo'ou. Na'e 'ikai pē ko e taimi na'á ne puke ai 'i he vaka ki Niu 'Ioké. Pea na'e 'ikai ko e taimi na'á ne lea māvae ai ki he Fine'eikí.

Ne kuikui 'a 'Ana mo fakakaukau ki he ngaahi lea 'a 'ene fa'eé: "Oua na'a ngalo ke ke lotu ki ho'o Tamai Hēvaní koe'uhí 'e mahino kiate *Ia*."

Na'e tū'ulutui hifo 'a 'Ana ofi ki he'ene kato letá pea lotu mālohi ange 'i ha toe taimi 'i he'ene mo'uí. Na'á ne lotu ke 'omi 'e he Tamai Hēvaní ha taha 'oku lea faka-Suēteni pea lava ke na femahino'aki.

'I he 'osi 'ene lotú, na'á ne sio hake. Na'e 'ikai pē ha taha na'e tatali kiate ia. Ka na'á ne sio ki ha fānili Siamane na'á ne fakatokanga 'i mei he heka lēlué. Na'e kamo ange 'a e fa'eé ke ne muimui 'iate kinautolu. Na'e to'o 'e 'Ana 'ene kató mo 'ene kei tangí, pea fakato'oto'o atu kiate kinautolu.

Na'á ne muimui 'iate kinautolu ki he 'ā 'i he tafa'aki fakatonga o e Temipale Sikueá. Na'á ne sio ki he feitu'u kuo langa ai 'a e temipale fo'ou faka'ofa'ofá. Pea fakafokifā na'e fanongo 'a 'Ana ki ha taha na'e laka fakatovave ofi ange. Na'e fakatovave atu ha fefine kiate kinautolu, 'o sio fakalelei ki he kotoa 'o e kau hikifonua

ne tū'uta angé. Na'e fakalaka atu e sio 'a e fefiné 'i he fāmili Siamané. Pea ki'i tu'u 'ia 'Ana. I he hanga hake 'a 'Aná, na'e tu'u 'a e fefiné pea sio fakamama'u. Na'e sio fakamama'u atu 'a 'Ana, mo 'amanaki lelei pē.

Na'e 'ilo ia 'e 'Ana! Ko 'ene faiako ia 'i he Lautohi Faka-Sāpaté 'a ia kuó ne hiki ki 'Tutā 'i ha ta'u pē 'e taha kimu'a! Na'á ne 'ilo'i ia!

Na'e puke atu 'e he faiakó 'a 'Ana 'o fā'ofua ki ai. Na'á ne holoholo'i e lo'imata 'o 'Aná mo fanafana faka-Suēteni ange, "Ne toutou faka'aaki au. Na'e fakafonu hoku 'atamaí 'i he ngaahi 'īmisi 'o e kau hikifonua maí. Ne 'ikai ke u toe lava 'o mohe. Na'e ue'i au ke u ha'u ki he tempalé ke sio pe na'e 'i ai ha taha na'á ku 'ilo heni." Na'á ne puke atu 'a e nima 'o 'Aná pea taki atu ia 'i he halá. "Ha'u mo au."

Na'e 'ilo 'e 'Ana kimui mei ai kuo hiki 'a e tokoua 'o 'ene fa'eé mo 'ene fa'ētangatá mei he Tele'a Sōlekí pea na'e 'ikai ke ne ma'u 'a e tohi 'a 'ene fa'eé. Na'e pōpoaki atu 'ene faiakó kiate kinaua, peá na ō mai ke 'ave 'a 'Ana 'i ha 'aho 'e fā mei ai. Ne faifai pea lava foki 'e 'Aita mo 'Ana 'o 'omi 'a e Fine'eikí ki 'Amelika.

Ka 'i he taimí ni, 'oku 'ikai toe mahu'inga ia. 'I he lue 'a 'Ana ki he 'api 'o 'ene faiakó, na'á ne faka-kaukau, "Na'e tali mai 'e he Tamai Hēvaní 'eku lotú 'o *lahi ange* 'i he me'a ne u lotuá. Na'á ku kole pē ha taha te ma femahino'akí, peá Ne fekau'i mai ha taha na'á ku 'ilo'i." ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i 'Alesona, USA.

KUMI HO'O KAU MO'UNGA'I TANGATA FAKAFĀMILÍ

.....
Kole ki ho'o mātu'á pe kuí ke tala atu 'a e ngaahi talanoa fekau'aki mo ho fāmili. Te ke ala 'ilo ai ha mo'unga'i tangata 'i ho fāmili 'i he kuohilí!

‘Oku Tali Mai ‘e he Tamai Hēvaní ‘Eku Ngaahi Lotú

Fai ‘e Sioasi R., ta‘u 9, New Mexico, USA

Kuo ‘i ai ha ngaahi taimi lahi kuo fanongo mo tali mai ‘e he Tamai Hēvaní ‘eku ngaahi lotú. Na‘á ku ta‘u fā he‘eku fuofua manatu ki he hoko ‘o e me‘á ni. Ne mole ‘a e ngaahi konga poloka na‘á ku fie va‘inga ‘akí. Ko ia ne u ‘alu ai ki hoku lokí peá u tū‘ulutui ‘o lotu. Na‘á ku kole ki he Tamai Hēvaní ke tokoni mai ke u ma‘u ‘eku me‘a va‘ingá. Na‘e tali ‘eku lotú ‘i he taimi pē ko iá—na‘á ku ma‘u ‘a e ngaahi konga poloká ‘i he loki hoko maí.

Ko e taha ‘o e ngaahi taimi mahu-‘inga taha na‘e tali ai ha‘aku lotú ko e lotu mo e kotoa hoku fāmílí. ‘I he ngaahi māhina si‘i hili ‘e ‘osi mai hoku tokoua ko Kalisitiane meí he‘ene ngāue fakafaifekaú, na‘á ne faka‘uli mai kuo fuoloa e po‘ulí ‘i ha hala he ve‘e mo‘ungá. Na‘á ne

fepaki mo ha kā ‘e taha. Na‘e sai pē ‘a e faka‘uli ‘e tahá, ka na‘e ‘ave hoku tokouá ki he falemahakí ‘i ha helikopeta.

Na‘e lavelavea lahi ‘a Kalisitiane ‘i hono sinó kotoa. Na‘á ne mā‘u-mohe, pea pehē ‘e he kau toketaá he ‘ikai ke ne toe ‘ā. Na‘e fakakaukau homau fāmílí ke mau ‘aukai. Na‘e taufetongi ‘eku ongomātu‘á, ngaahi kuí, mehikitangá, fa‘ētangatá mo e kotoa ‘o hoku ngaahi tokouá ‘i he ‘aukai ma‘a Kalisitiane. Na‘á ku ‘aukai ‘i ha ‘aho ako. Na‘e pau ke u fakamatala‘i ange ki he‘eku faiakó mo e kaungā-kalasi ‘a e ‘uhinga na‘e ‘ikai ke u kai ho‘atā ai ‘i he ‘aho ko iá. Na‘e ‘ikai ke u fu‘u hoha‘a ki he ‘alu ta‘e me‘akai ‘i ha

‘aho koe‘uhí he na‘á ku ‘aukai ma‘a hoku tokouá.

Na‘e tali ‘e he Tamai Hēvaní ‘emau ngaahi lotú, pea na‘e faifai pea ‘ā hake ‘a Kalisitiane. ‘Oku te‘eki ke ne malava kakato, ka kuó ne fakalakalaka. ‘Oku ou ‘ilo ‘oku hanganaki mai ha fakaakeake fuoloa kia Kalisitiane. ‘Oku mau kei lotua pē ia. ‘Oku malava ha fa‘ahinga me‘a pē ‘i he tokoni ‘a e Tamai Hēvaní. ■

FEHU‘I MA‘AÚ

Ko e hā ‘a e ngaahi me‘a ‘okú ke fie ma‘u tokoni ai? Manatu‘i ke ke talanoa mo e Tamai Hēvaní!

Muimui 'Iate Au

(Fakafaingofua'i)

'The Loto Fakatōkilalo ♩ = 69-76

Fakaleá 'e John Nicholson
Fakatu'ungafasí 'e Samuel McBurney

C F C F C

1. Mu - i - mu - i 'i - a - te Au
2. Mu - i - mu - i 'i - a - te Au,
3. Ke tau ku - mi ki - a - te Ia,
4. Ke tau fa - ka - ta - ta - u - 'i,

A7 Dm G C

'I he ha - la ku - o to - fa,
'E hā ngi - ngi - la a - nge fau,
Pea mui - mui 'i he 'O - tu - a,
'A 'E - ne 'i he mā - ma - ni,

Cm Gm D7 G

Teu ma - na - tu ki he 'O - tua.
Pea hā 'E - ne fo - lo - fo - la.
No - nga ai pea fi - e - fi - a,
Kuo fa - ka - tau 'a - tā - i - na,

G7 C D7 G7 C

'I he 'o - fa o - ngo - ngo - fua.
Fa - 'a - hi - nga 'o e ta - nga - ta.
Fa - la - la ki he 'O - tu - a.
Ki - ta - u - a he 'O - tu - a.

© 2015 by Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa pē.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e fo'i hivá ni ke faka'aonga'i 'i he ngaahi me'a 'a e Siasí 'oku 'ikai fakakomēsiálé pe ko hono faka'aonga'i pē 'i 'apí.
Kuo pau ke fakakau 'a e fakatokanga ko 'ení 'i he tatau kotoa pē 'oku hiki.

Ko e Tala-fakatātā 'o e Ngaahi Talēnití

Fai 'e Jean Bingham

Na'e fai 'e Sísū ha talanoa, pe tala-fakatātā, kau ki ha tangata na'á ne nō atu ha ngaahi fo'i pa'anga ki ha kakai 'e toko tolu na'e ngāue kiate ia. Hili ia pea 'alu 'a e tangatā. Lolotonga 'ene mama'ó, na'e ngāue mālohi ha tokoua 'o kinautolu mo faka'aonga'i 'ena pa'angá ke ma'u ha pa'anga lahi ange ke fakafoki ki he tangatā. Ka ko ha tokotaha na'á ne tanu pē 'a e pa'angá koe'uhí he na'e manavasi'i na'a mole. Ko e taimi na'e foki mai ai 'a e tangatā, na'á ne foaki ha ngaahi pale kiate kinaua na'á na fakalahi 'a e pa'anga na'á ne 'oange kiate kinauá. Ka na'á ne to'o 'a e pa'anga 'e taha mei he tokotaha na'e 'ikai ke feinga ke fakalahi iá. (Vakai, Mātiu 25:14–29.)

Kuo foaki mai 'e he Tamai Hēvaní kiate kitautolu takitaha, 'o hangē ko e tangata 'i he tala-fakatātā, ha fa'ahinga me'a 'oku fu'u mahu'inga 'aupito—'oku 'ikai ko e pa'anga maka, ka ko ha ngaahi poto pe ngaahi talēnití makehe, hangē ko e hivá, fakahaa'i 'o e 'ofá, lelé, pe tokoní'i 'o e ní'hi kehé. Pea hangē ko e kakai 'i he tala-fakatātā, kuo pau ke ke ngāue ke fakatupulaki ho ngaahi talēnití!

Te ke muimui fēfē ki he ngaahi akonaki 'a Sísuú 'aki hono faka'aonga'i mo fakatupulaki ho ngaahi talēnití? Te ke lava 'o ongo'i fiefia ange mo tokoní'i 'a e ní'hi kehé 'i he taimi 'okú ke fai ai iá. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fá'u 'i 'Iutā, USA.

AKO LAHI ANGE

Ko e talēnití ko ha poto makehe, 'o hangē ko e talēnití ke tā fakatātā. Ka 'i he kuonga 'o Sísuú, na'e 'uhinga 'a e fo'i lea *talēnití* ko ha pa'anga na'e lahi hono mahu'ingá. 'Oku faitatau fēfē 'a e fa'ahinga talēnití ko 'ení 'e ua?

Faka'ali'ali Talēniti Fakafāmili

Palani ha faka'ali'ali ke fevahevahe'aki ai homou ngaahi talēniti.

1. 'Ai 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmili ke ne faka'ali'ali ha me'a 'okú ne lelei ai, hangē ko e laukonga le'o lahi, ta'o 'o ha fanga kīi kūkisi, fakahoko ha fo'i hiva, fai ha fo'i tūkuhua, vilo sākisi, pe fai ha fo'i malimali fiefia.
2. Ko e taimi 'e 'osi ai hono fai 'e ha mēmipa ha talēniti, 'ai 'a e toenga 'o e kau mēmipa 'o e fāmili ke nau talaatu ha fa'ahinga me'a lelei na'a nau fakatokanga'i fekau'aki mo e tokotaha ko ia.
3. Ko e fakaneifuá, fakataha'i 'a e ngaahi fua'i'akau manako 'o e tokotaha takitaha ke 'ai ha sālata fua'i 'akau ifo!

TALANOA FAKAFĀMILÍ

Tokoni'i 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmili ke ne tala atu ha talēniti 'e taha 'okú ne ma'u. Te mou fetokoni'aki fēfē ke fakatupulaki homou ngaahi talēniti? Talanoa fekau'aki mo e founa hono faka'aonga'i homou ngaahi talēniti ke tokoni'i 'a e ni'ihi kehé mo fakahaai ki he Tamai Hēvani ho'omou loto hounga'ia. Fakatukupaa'i 'a e kau mēmipa 'o e fāmili ke nau fakasiosio homou ngaahi talēniti takitaha pea fakamālō'ia'i fakamātoato ia 'i he 'aho takitaha.

Hiva: "Pehē ki'i Vaitafé, 'Foaki' (Tohi Hiva 'a e Fānaú, 116)

Potufolofolá: Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11

Vitioó: 'Alu ki he Biblevideos.Lds.org ke mamata 'i he "The Parable of the Talents"

Vahevahe HO Talēniti!

Feitu'ú: _____

'Ahó: _____

Taimi: _____

'Omai ha kongá fua'i 'akau
ke tokoni 'i hono ngaohi
'o e fakaneifuá!

Te ke lava 'o paaki ha ngaahi tatau lahi ange 'o e fakaafé 'i he liahona.Lds.org.

TOKONI FAKAFOLOFOLÁ

Ko ha founa fakafiefa hono fakatātaa'i 'o ha talanoa he folofolá ke 'ilo lahi ange ki ai.

1. Vahe ki ha taha ke ne fakatātaa'i 'a e kongá takitaha 'i he talanoá. Te mou lava 'o faka'aonga'i ha fanga ki'i teunga mo ha ngaahi nāunau hangē ko e pulupulu kaukau (bathropes) pe koini pepá.
2. 'Ai ha taha ke ne lau 'a e talanoá, ta'ofi 'i he 'osi 'a e veesi takitaha ke lava 'e he kau fakafaiva'i 'o fakatātaa'i 'a e me'a na'e toki laú.
3. Toe fakatātaa'i 'a e talanoá ke lava 'a e taha kotoa 'o fiefia.

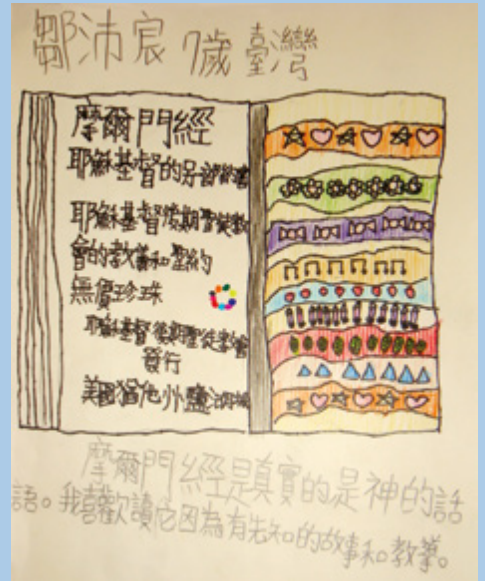
KO 'ETAU PĒSÍ

NA'Á KU LOTU KE 'ILO'Í 'A E ME'A KE FAÍ

Ko e taimi náá ku i he kalasi tolú aí, na'é fai ha'amau paati ke fakafiefiáí 'a e faka'osinga 'o e taíú. Ná'e taupívai 'a e taha kotoa, kaikaila, mo lea kovi. Náá ku ongoí ta'e fiemálie i he tu'unga ko 'ení, pea náá ku fai ai ha lotu pea na'e tokonií au 'e he Laumálie Māoni'oni ke u ongoí lelei ange mo 'ilo'í 'a e me'a ke faí. Náá ku mavahe leva mei he taha kotoa 'o hū ki ha loki 'e taha. Náá ku ongoí malu mo ongoí loto fiefia.

Kilisitina V., ta'u 11, 'Ulukuai

'Oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomona. Ko e folofola ia 'a e 'Otuá. 'Oku ou manako ke lau ia koe'uhí he 'okú ne fakamatala 'a e ngaahi talanoa mo e ngaahi akonaki 'a e kau palófitá. Z. Pei-seni, ta'u 7, Taiuani

'Oku ou saí'ia i he talanoa 'o e 'a'ake 'o Noá he Tohi Tapú, pea 'oku ou manako ke tā fakatātā, tā valivali, va'inga, mo nofo mo hoku fāmilí. Ko 'eku tā fakatātā 'eni 'o e Tempale Ketilaní.

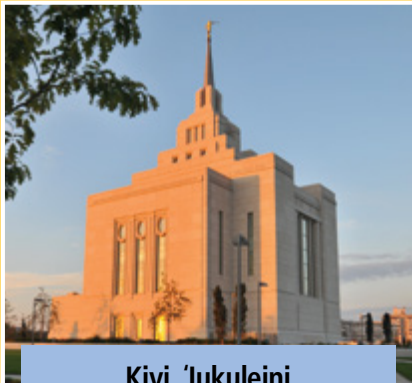
Leonato G., ta'u 7, Venisuela

Soakuini V., ta'u 9, Kalefōnia, USA

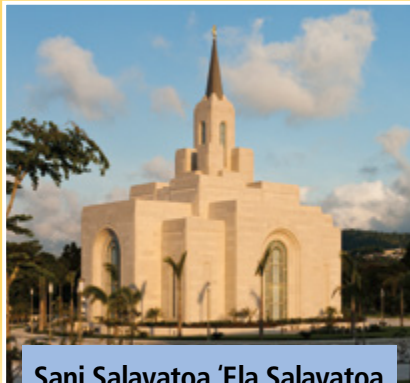
Ngaahi Kaati Temipalé

Kosi 'o to'o 'a e peesi ko 'enī, fakapipiki ia ki ha pepa fefeka, pea kosi 'o to'o e 'ū kātī. 'Alu ki he liahona.lds.org ke paaki ha tatau lahi ange 'o e 'ū kātī mo kumi ha ngaahi kaati ki he ngaahi temipale kehé.

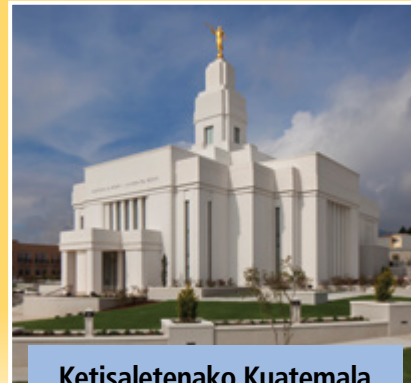
Kivi, 'Iukuleini

Na'e fakatapui he 'aho 29 'o 'Aokosi 2010,
'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni

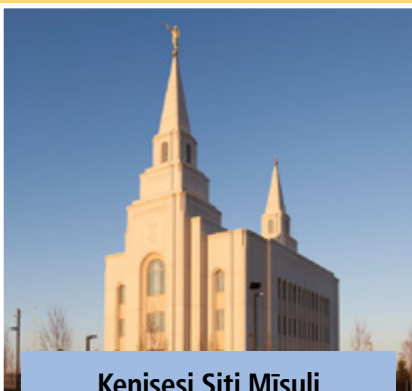
Sani Salavatoa 'Ela Salavatoa

Na'e fakatapui he 'aho 21 'o 'Aokosi 2011,
'e Palesiteni Henelī B. 'Aealingi

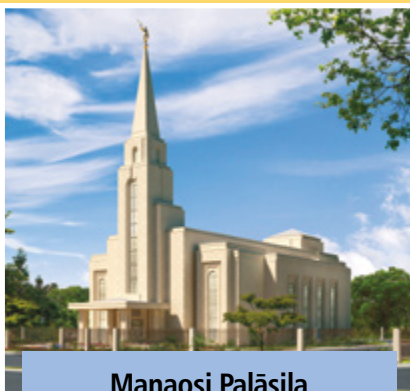
Ketisaletenako Kuatemala

Na'e fakatapui i he 'aho 11 'o Tisema 2011,
'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa

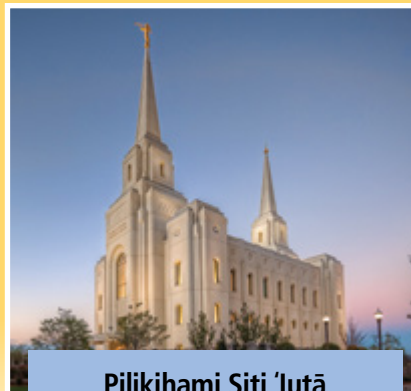
Kenisesi Siti Mīsuli

Na'e fakatapui he 'aho 6 'o Mē 2012,
'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni

Manaosi Palāsila

Na'e fakatapui i he 'aho 10 'o Sune 2012,
'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa

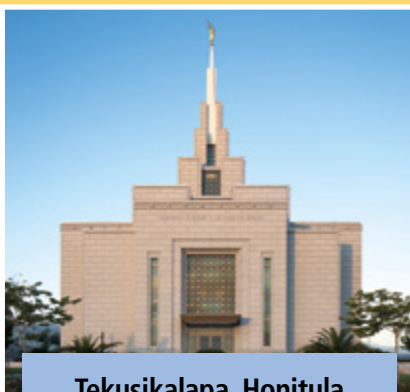
Pilikihami Siti 'Iutā

Na'e fakatapui he 'aho 23 'o Sepitema 2012,
'a Palesiteni Poiiti K. Peekā

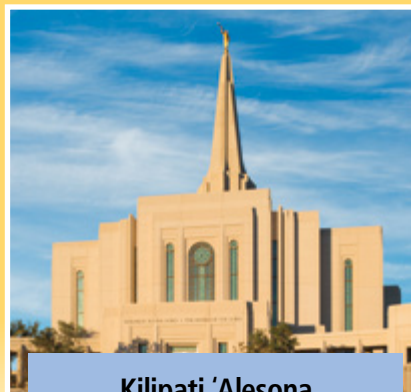
Kilikali 'Alapeta

Na'e fakatapui he 'aho 28 'o 'Okatopa 2012,
'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni

Tekusikalapa, Honitula

Na'e fakatapui i he 'aho 17 'o Mā'asi, 2013,
'e Palesiteni Tieta F. 'Ukitofa

Kilipati 'Alesona

Na'e fakatapui he 'aho 2 'o Mā'asi 2014,
'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni

Ko e hā 'Oku Tau Fai 'I HE TEMIPALÉ?

Fai 'e Carolyn Carter

Ko e temipalé ko e fale ia 'o e 'Eikí. 'I he'etau hū ki lotó, 'oku tau ongo'i ofi ai ki 'I he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi. 'Oku tau lava 'o ongo'i 'a e Laumālie Mā'oní'oní. 'Oku tau kau atu ai 'i he *ngaahi ouau* toputapú, hangē ko e papitaisó. 'Oku tau fai ha ngaahi palōmesi makehe, pe *ngaahi fuakava*, mo e Tamai Hēvaní. 'E lava ke tau tokoni ke foaki kiate kinautolu kuo pekiá 'a e faingamālie ke tali 'a e ongoongolelé. 'E hoko ia ko ha 'aho mātu'aki makehe 'i ho'o fuofua hū ki aí! ■

VAI FAI'ANGA PAPITAIŚÓ

'I he hoko ho tā'u 12, te ke lava 'o papitaisó 'i he temipalé ma'ā e kakai kuo pekiá ne te'eki papitaisó. 'Oku hili 'a e fai'anga papitaisó 'i he tu'a 'o ha fanga pulu 'oku nau fakafofonga'i 'a e fa'ahinga 'e toko hongofulu mā ua 'o 'Isileli.

LOKI SILESITIALÉ

'Oku faka'ofa'ofa 'a e loki silesitialé! 'Okú ne fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e nonga mo e fiefia te tau 'i aí 'i he'etau nofo mo e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi 'i ha 'aho.

TĀ TAUPOTU KITOCOMATAU I LOTOMAIŪ E SUMNER
RACHAEL DERRICK; TĀ FAKATĀTĀ E BRADLEY CLARK

I he hoko ho tā'u 12, te ke lava 'o fe'iloaki mo ho'o pīsopé ke ma'u ho'o lekomeni tempalé. Pea te ke lava leva 'o 'alu ki he tempalé ke fai 'a e ngaahi papitaisó

LOKI SILÁ

'E lava ke silá'i fakataha 'a e ngaahi fāmili ki he ta'engatá, 'i he ngaahi loki hangē ko 'enī. 'Oku 'uhinga 'eni te tau lava 'o nofo fakataha ko ha fāmili 'o ta'e ngata—'ikai 'i he mo'ui ni pē.

*He ko e fale ia 'o e 'Otuá,
Toka ai e 'ofá.*

*Te u teuteu he'eku kei si'i
Ko hoku fatongiá.*

*("Fie Siofia Ha Tempale,"
Tohi Hiva 'a e Fānaú, 99)*

Ke ma'u ha ngaahi fakatātā 'o e tempale he funga māmaní, vakai ki he temples.lds.org pea lomi'i 'i he "Gallery."

NGAAHI TĀ 'O E LOKI SILESTIALÉ. FAIANGA PAPITAIÓ, LOKI OUAÚ,
LOKI FAIANGA SILÁ 'O E TEMPALÉ OKITIENI IUTĀĀ

LOKI OUAÚ

'I he ngaahi loki hangē ko 'enī, 'oku tau ako ai kau ki he palani 'a e Tamai Hēvani mā'atautolú, pea tau fai 'a e ngaahi fuakava 'oku nau faka'atā ke tau toe nofo fakataha mo la. 'Oku tau ako fekau'aki mo hono Fakatupu 'o e māmaní, fekau'aki mo 'Ātama mo 'Ivi, pea kau kia Sīsū Kalaisi. 'Oku tau ako foki 'o kau ki he ngaahi tāpuaki te tau ma'u 'i he mo'ui ka hokó 'o kapau te tau faivelenga.

Te u 'Alu ki Ai 'i ha 'Aho

Fai 'e Mele N., ta'u 12, Meulileni, USA

I he mei hoko hoku ta'u 12, na'a ku fu'u v'ekeveke ke 'alu ki he tempale. Na'a ku talanoa mo hoku famili pe 'oku fefe 'a 'ete 'i loto, pea na'a ku vakai foki ki he ngaahi fakatata 'o e loto'i tempale.

Na'e fakahoko 'e hoku famili ha efiafi fakafamili 'i 'api makehe 'i ha ngaahi uike si'i kimu'a pea u 'alu ke fakahoko 'a e papitaiso 'i he tempale. Na'a mau fanongo ki ha ngaahi talanoa lelei fekau'aki mo 'emau ngaahi ku'i mo ako ki he feitu'u na'a nau nofo ai pea mo e tu'unga na'e 'i ai 'enau mo'ui. Na'e a'u 'o u 'ilo'i na'e taa'i 'e ha fo'i fatulisi 'eku kui tangata hono ua ka na'e mo'ui pe! Ko ha ni'ihii 'o 'eku ngaahi ku'i na'e omi mei 'Ingilani, ko ia na'a ku valivali ai mo hoku fototehinā e ngaahi fakatata 'o e fuka 'o 'Ingilani. Na'a ku ongo'i 'o hangē kuó u fai ha ki'i fakafehoko-taki mo 'eku ngaahi ku'i.

Na'e faka'ofofa tatau pe 'a loto pea mo tu'a 'i he tempale. Na'e angelelei 'aupito 'a e tokotaha kotoa pe 'i ai, pea na'e 'i ai ha fa'ahinga ongo fakafiefia mo nonga ai. Na'e kehe ia mo ha toe fa'ahinga me'a kuó u ongo'i kimu'a. Na'e tuku-ngamalie mo'oni 'a e me'a kotoa. Na'e 'oange 'e hoku mehikitanga ha ngaahi hingoa 'o ha kau me-mipa 'o e famili na'e te'eki ai ke papitaiso. Pea 'i he'emau tatali,

na'a ku fakakaukau mo 'eku fine-'eiki mo hoku mehikitanga pe na'e fefe 'a e kakai fefine ko 'eni 'i he taimi na'a nau mo'ui ai 'i mamani he ta'u 'e 300 kuo hili. Na'e mahu'inga makehe ke papitaiso au 'e he'eku tama'i ma'anautolu.

'I he'eku sio na'e teunga hina 'a e tokotaha kotoa ne u ongo'i hangē na'e 'akilotoa au 'e ha kau 'angeló. 'Oku hangē 'a e tempale ko ha hevani 'i mamani. ■

KI'I TOKONI 'E 5 KI HO'O FUOFUA 'ALU KI HE TEMPALÉ

Talanoa mo ho'o matu'a pe kau faiako fekau'aki mo e me'a ke ke 'amanaki ki ai. Vakai ki he ngaahi fakatata 'o e ngaahi loki 'i he loto tempale.

Alea'i ha taimi mo ho'o pisope ke ma'u ho'o lekomeni. Te ne talanoa mo koe fekau'aki mo ho'o fakamo'oni pea fekau'aki mo ho'o tauhi 'a e ngaahi fekau.

Fekumi ki ho'o ngaahi ku'i. Kapau 'e lava, kumi ha'o kui 'e lava ke ke papitaiso fakafofonga'i! 'Alu ki he FamilySearch.org ke ke 'ilo lahi ange.

Lotua ke nofo'ia koe 'e he Laumalie Ma'onioni. Pea ke fiefia 'i ho'o fuofua 'alu ki he tempale!

FAKAMO'ONI MAKEHE

Fai 'e 'Eletā Neil L. Andersen

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā

Ko e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā ko e kau fakamo'oni makehe 'o Sīsū Kalaisi.

'E fēfē nai 'eku hū ki loto ki he temipalé?

Te ke ako fekau'aki mo hono Fakatupu 'o e māmaní.

Te ke ako fekau'aki mo hotau Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí.

'E fakanonga 'e he melino 'a e Fakamo'ui 'a ho'o ngaahi hoha'a mo e ilifiá.

Te ke ma'u ha ongo 'o e mā'oni'oni.

'E tokoni ia ke ke tu'u mālohi 'i he faingata'a 'o e mo'ui.

Mei he "Ngaahi Faingata'a Fakalaumālié," Liahona, Mē 2014, 18–21.

Fai 'e Palesiteni
James E. Faust
(1920–2007)

Tokoni Ua 'i he Kau
Palesitenisi 'Uluaki

'O E FANGA LAMÍ MO E KAU TAUHISIPÍ

Na'e ilifia hoku ki'i kaungāme'á 'i he matangi, pea na'e lava ke u ongo'i 'ene tangi.

Na'e ma'u 'e he'eku tamaí ha ki'i lami li'ekina toko taha 'i ha toafa, 'i he taimi na'á ku fu'u kei si'i ai. Kuo 'osi mavahe 'a e tākanga sipi na'e kau ki ai 'ene fa'eé, pea na'e mavahe 'a e ki'i lamí mei he'ene fa'eé, pea 'oku pau na'e 'ikai fakatokanga 'i 'e he tauhisipí kuo hē. Koe'uhí he 'ikai ke lava 'o mo'ui toko taha 'i he toafá, na'e fua ia 'e he'eku tamaí 'o 'omai ki 'api. 'Oku mahino ka tuku ai 'a e ki'i lamí, 'e mate pau, 'i hano kai 'e he fanga kaiotí (coyotes) pe fiekaia koe'uhí he na'e fu'u kei si'isi'i mo kei fie ma'u hu'akau pē. 'Oku ui 'e he kau tangata tauhisipí 'a e fanga ki'i lami ko 'eni ko e "kau fakapiko (bummers)." Na'e foaki mai he'eku tamaí 'a e lamí kiate au peá u hoko ai ko e tauhisipi kiate ia.

Na'e laulau uike 'eku fakamafana 'a e hu'akau pulú 'i ha fo'i hina pēpē 'o fafanga 'aki 'a e ki'i lamí. Na'á ma hoko 'o kaungāme'a. Na'á ku ui ia ko Nai—'oku 'ikai ke u manatu 'i hono 'uhingá. Na'e kamata ke tupulaki. Na'á ku va'inga mo 'eku ki'i lamí 'i he loto 'ata'ataá. Na'á ma tākoto he taimi 'e ni'hi 'i he loto musie pea 'olunga hoku 'ulú ki hono tafa'aki fulufulu moluú 'o hanga ki he langi lanu puluú

mo e ngaahi konga 'ao lalahi hinehiná. Na'e 'ikai ke u loka 'i 'i fale 'eku ki'i lamí 'i he lolotonga 'o e 'ahó. He 'ikai ke hola ia. Na'e 'ikai fuoloa kuo ako ke kai musie Na'á ku lava ke ui 'eku ki'i lamí mei ha feitu'u pē 'i he loto 'ata'ataá 'aki ha'aku fa'ifa'itaki e ongo 'o e tangi 'a ha sipi: *Paa. Paa.*

'I ha pō 'e taha, na'e tō ai ha matangi mālohi. Na'e ngalo ke u fakahū 'a e ki'i lamí 'i he fale 'o e fanga monumanú he pō ko iá 'o hangē ko e me'a na'e totonu ke u faí. Na'á ku 'alu au 'o mohe. Na'e ilifia hoku ki'i kaungāme'á 'i he matangi, pea na'á ku lava 'o fanongo ki he'ene tangi. Na'á ku 'ilo'i 'oku totonu ke u tokoni ki he'eku ki'i pusiaki, ka na'á ku loto ke u malu, māfana, pea mo mātu'u 'i hoku mohengá. Na'e 'ikai ke u tu'u 'o hangē ko e me'a na'e totonu ke u faí. Na'á ku 'alu 'i he pongipongi hono hokó 'o 'ilo'i kuo mate 'eku ki'i lamí.

Na'e toe ongo'i 'e ha kuli 'a si'ene tangi peá ne tamate'i ia. Na'e mamahi hoku lotó. Kuo 'ikai ke u hoko ko ha tauhisipi pe tauhi lelei ki he me'a na'e fakafalala mai 'e he'eku tamaí kiate aú. Na'e pehē mai 'e he'eku tamaí, "Foha, 'e 'ikai 'apē te u lava 'o falala atu ke ke tauhi ha ki'i lami pē 'e taha?" Na'e fakamamahi kiate au 'a e lea 'a 'eku tamaí 'o laka ange 'i he mole hoku ki'i kaungāme'a fulufuluá. Na'á ku tukupā 'i he 'aho ko iá, te u feinga ke 'oua na'á ku toe teitei ta'e-tokanga ki hoku fatongia tauhi ko ha tauhisipí kapau 'e faifaiangé pea toe tuku au ki he tu'unga ko iá. . . .

Kuo 'osi 'eni ha ta'u 'e onongofulu tupu, 'oku ou kei lava pē 'o ongo'i 'i he'eku fakakaukau 'a e tangi, tangi ilifia 'a e ki'i lami 'o 'eku kei si'i pea na'e 'ikai ke u tauhi 'o hangē ko ia na'e totonu ke u faí. 'Oku ou toe lava foki 'o manatu 'i 'a e valoki 'ofa 'a 'eku tamaí, "Foha, 'e 'ikai 'apē te u lava 'o falala atu ke ke tauhi ha ki'i lami pē 'e taha?" Kapau 'oku 'ikai ko ha kau tauhisipi lelei kitautolu, 'oku ou fifili pe te tau ongo'i fēfē 'i 'itāniti. ■

Meia James E. Faust, "Responsibilities of Shepherds," Ensign, May 1995, 46, 48.

NGAAHI FAKAKAUKAU

Ko e fāmili Lasolo 'o Madagascar ko e kau paionia kinautolu 'i honau ki'i koló.

Fēfē kapau 'oku 'ikai ha'aku ngaahi kui paionia?

“Oku ou 'ofa mo faka'apa'apa ki he tui mo e lototo'a 'a e kau fuofua paionia 'o e Siasí. Na'e nofo 'eku ngaahi ku'i 'i ha feitu'u mama'o fau he taimi ko ia. Na'e 'ikai hanau taha 'e kau he ni'ihí na'e nofo Nāvuú pe ko e Nofó'anga Fakafa'ahita'u Momokó pea 'ikai kau atu ha taha ia ki he fononga 'o kolosi 'i he ngaahi fonua tokalelé. Ka 'i he'eku hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí, 'oku ou talaki 'oku 'a'aku 'a e tukufakaholo fakaepaionia ko ia 'i he loto hounga'ia mo e laukau.

“Oku ou fiefia ke ma'u 'a e tukufakaholo tatau pē 'a e kau paionia fakaenopooni 'o e 'ahó ni 'o e Siasí 'oku nofo 'i he pule'anga kotoa pē, pea 'oku tānaki fo'ou mai 'enua ngaahi talanoa 'o e mo'ui vilitaki, tui mo e feilaulá ki he tukufakaholo ma'ongo'onga he ngaahi 'aho kimu' ni 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.”

'I he Makasini Foki Ko 'Eni

MA'Á E KAKAI LALAHÍ KEI TALAVOÚ

FONU 'I HE
MO'UÍ MO E IVÍ

Ko ha 'ulungaanga 'eni 'e taha 'e lava ke ke kamata kae lava ke ma'u 'a e mo'ui lelei ange, ivi lahi ange, mo e ue'i fakalaumālie lahi ange.

p.42

MA'Á E TO'U TUPÚ

p.52

MATEUTEU
NAI KE MA'U 'A E
**LAKANGA TAULA'EIKI
FAKA-MELEKISĒTEKÍ?**

'E tokoni atu 'a e ngaahi akonaki ko 'eni mei he kau taki 'o e Siasí ke mahino lelei ange kiate koe 'a e 'uhinga mo'oni 'o e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki.

MA'Á E FĀNAÚ

Ko e Fononga
'a 'Aná

'I he hifo 'a 'Ana mei he lēlué 'i 'Ameliká, na'a ne toko taha pē pea 'ikai lava ke mahino ki ha taha 'ene lea fakafonuá. Ka na'a ne manatuí 'a e fakamanatu 'a 'ene fa'eé 'oku fanongo mai ma'u pē 'a e Tamai Hēvaní mo mahino kiate la 'etau ngaahi lotú.

p.66

TONGAN

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ON'I'ONI
'I HE NGA'AHĪ 'AHO
KIMUI NĪ